

KARA GYÖRGY

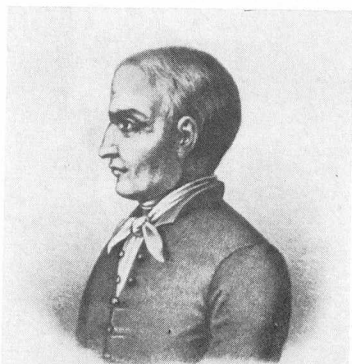

KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

After a portrait by Schmitt

By Walter A. F. Post

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

59789

KARA GYÖRGY

KÖRÖSI CSOMA
SÁNDOR

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1970

**MTA
KIK**

463150

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1970

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvték 10692 /1970. sz.

TARTALOM

Körösi Csoma Sándor életútja	7
Bibliográfia	207

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR
ÉLETÚTJA

Ázsia szívéből közel két évezred hosszú századain át egymás után keltek messzi útra, Délnek vagy Nyugatnak lovas pásztornépek: kiket megdúzadt erejük, kiket az éhség vagy más ellenség fordított idegen, új legelők vagy gazdag zsákmányt ígérő parasztbirodalmak felé. Születtek kérész-életű, de irdatlan országú pásztorhatalmak, távoli műveltségek elegyedtek, régi, híres népek enyésztek el és helyettük addig ismeretlen törzsek nevét

vette szárnyára a hír és vitte az Altajtól és az Amurtól az Aral és az Urál vidékére, onnan tovább a Fekete-tenger mellékéig és a Duna-medencéig. Hunok, avarok, besenyők csillaga izzott fel és hunyt ki, hazát és nyelvet cseréltek bolgárok, új országra leltek Bizánc romjain törökök, s az eurázsiai pusztanyugati szélén, a Duna—Tisza között megtelepedtek Góg és Magóg magyar fiai.

A nehezen, de végre gyökeret vert magyarság sokáig új hazájában sem feledte a Kámaöntözte Magna Hungariát, a nagy, azaz régi, uráli hazát, s a honfoglalás negyedik száza-

dában már új hittel fölvértet-
zett, maroknyi szerzetes csapat
indult Keletre, vissza az ősök
elfelejtett útján, fölkeresni az
ottmaradottakat. Julianus ba-
rát küldetésének sikerét az
eurázsiai népvándorlás utolsó
világtörténelmi méretű hul-
láma, a tatárjárás törte össze,
s utána hosszú századokig já-
ratlan maradt a Keletre vivő
út. Csak az írások és a hagyo-
mány őrizték tovább a keleti
eredet emlékét, színes „szittyá”
legendákkal díszítve a múlt ké-
pének megfakult vonásait.

Hatszáz nehéz esztendőnek
kellett elmúlnia, hogy a XIX.
században, magányos kutatók

kevés érdekekkel vagy közöny-
nyel fogadott erőfeszítései után,
a nemzetté válás megkésett és
kínos gyönyörűsége idején, az
egész, sőt, két ország, Magyar-
és Erdélyország magyar ajkú
népe keresse lázas izgalommal
az ősök eredetét. Az idegen igá-
ban élő, elmaradt és szegény
magyar és székely nemzetnek
erős és fényes ősökre volt szük-
sége, olyanokra, kiket nemcsak
elviselni tudott a föltámadt
nemzeti öntudat, de kiknek em-
lékétől a maga gyarapodását
várta. Ezért fordult el a ma-
gamagánál is szegényebb, el-
nyomottabb és ráadásul „hal-
szagú” uráli népekkel való ro-

konság gondolatától, s ezért volt oly kedves számára a világbíró Attila népével tartott atyafiság és Hunniának csak vélt, de erősen hitt öröksége vagy bármely más, elmúlt vagy eleven, de nevezetes nemzettel keresett közös eredet. Az őstörténet tehát országos üggyé vált, és az írástudók — ritkábban az avatottak, gyakrabban a kontárok szenvedélyével — mondtak cáfolhatatlan véleményt eleink messzi gyökereiről. Ez a jelene magyarázatát keresve a múlt felé forduló kor a nyelvhasonlításnak is gyermekkora volt. A nyelvi változások törvényszerűségét

még csak kevesek ismerték, s a többség számára sokáig gát-talan maradt a tér a szavak boncolására, közös eredetük hirdetésére és végső soron az adott nyelvet hordozó nép származásának megállapítására.

Számosan voltak a szenvedélyes nyelvhasználtók és lelkes őstörténészek, de csak néhányan, akik életüket tették föl a nagy kérdés megválaszolására: honnan szakadt ki a magyarság, hol keresse közelben föl nem lelt rokonait, s ha élnek még, a Keleten maradt magyarokat. A kevesek között is első volt Kőrösi Csoma Sándor.

Még a XVIII. század szülötte, a felvilágosodás századaé, melyben a Nyugat összegezte addig fölhalmozódott ismereteit, mindent megmagyarázott, mindent világossá tett, a kor mértéke szerinti Mindent rendszerezte. A távoli közelinek tűnt, s a még ismeretlen hamar megismerhetőnek. Ezt a lezártnak látszó világot, a világok legjobbját feszegette az Újvilág lázadása, és robbantotta szét a nagy francia forradalom. Ebben a században indulnak az első erőgépek és az a gyorsuló léptű fejlődés, mely napjainkban a sugárzó anyag erejének munkáltatásához ért. A

XVIII. században „újulnak ki Magyarország sebei”, melyek a 150 éves török uralom és a hosszadalmas, véres felszabadítás után alig hegedtek be, és melyek gyógyítása az egyik legigazabb magyarnak, Rákóczinak sem sikerült; a század közepén, osztrák ágyúk tüze nyomán székelvén, a század végén Erdély negyedik, akkor el nem ismert nemzete, Hora és Cloşca parasztnépe kelt föl, majd a nehezen indult magyar felvilágosodás tragikus fordulójaként, csak kevesek által értett jakobinus-fejek hulltak a hóhérpallos alatt a budai Vérmezőn.

Kőrösi Csoma Sándor 1784 tavaszán született Háromszék megyében, egy szitáiról híres hegyi faluban, a Kovászna melletti Kőrösön. És mindjárt itt, életrajzának első adatánál kezdődnek azok a megoldatlan kérdések, melyek pályáját szinte végig kísérik. Kevés magyar tudósról írtak már oly sokat, mint róla, de mindent összevéve, még mindig nagyon keveset tudunk az életéről. Máig bizonytalan születése napja, csak az ismeretes, hogy mint a helvéciai hitvallású, azaz kálvinista Csoma András és Getse Krisztina gyermekét április 4-én keresztelték. Sze-

gény, de szabad székely katona-
család fia: apja kevés földű ha-
tárőr, aki földijeihöz hasonlóan
valószínűleg maga is foglalko-
zott szita- és rostakészítéssel.

Csoma gyermekkorá alig is-
mert. Tőle magától egyetlen fi-
testvéréről tudunk. Egy rokoná-
nak, a későbbi monói refor-
mátus lelkész, Kőrösi Csoma Jó-
zsefnek szavait idézi a múlt szá-
zad közepén Horváth Miklós;*

* Az idézetekben elsősorban az Aka-
démiai Könyvtárban őrzött Duka-hagya-
ték Csoma-gyűjteményét és Duka Tiva-
dar magyar nyelvű tanulmányát vette
alapul a szerző, hasonlóképp a fordítások-
ban is, meghagyva Duka Tivadarnak he-
lyenként elavult szavú, helyenként kissé
idegenül csengő, de mindenképp XIX.
századi magyarságát.

„Szívós természetű és erős testalkatú székel volt, s hasonlít némi tekintetben hozzám, mondá az öreg lelkész bizonyos önmegelégedéssel, de mégsem hasonlítottunk egymáshoz, tévé hozzá egy mosollyal, mert ha én sokat gyalogoltam, szeretek megpihenni, holott testvérbátyám, ha egyszer gyaloglásnak indult, a cél előtt soha meg nem pihent, mint gyermekek nem versenyezhattünk vele a gyalogásban; ha egy domb tetejére följutott, nem érte be ezzel, mert kíváncsi volt tudni, mi van a második domb háta mögött s amazon is túl. S így néha beláthatatlan távolságokig elbarangolt.”

Ide kívánczik Kőrösi Csoma József visszaemlékezésének egy másik részlete: „Sándor, mond az öreg lelkész, eminens tanuló volt. Nem szerette a németet — hogy ne szeresse, ezt anyja tejével szívta volt be —, s daczára e körülménynek még a német szó is megragadt rendkívüli emlékező tehetségében, elannyira, hogy Göttingában, hol 1816—1818 Blumenbach hallgatója vala, már folyékonyan parlírozott a svábok nyelvén. Ezernyolcszáz húszba Teheranba utazott, hol 4 hó alatt perzsául tökéletesen megtanult.” — Bizonyos, hogy a székelyek, különösen 1764 óta,

az osztrákokat (vagy ahogy a magyarok is, régi és merész egyszerűsítéssel mondták, a németeket) nemigen kedvelték, azonban, tekintettel arra, hogy Horváth közleménye a XIX. századi magyar tudomány nagyhatású német munkásához, Budenzhez intézett „nyílt levél”, nem lehetetlen, hogy a közlő — egyébként germanizmustól nem ment — írásában az emlékezést elfogultsággal alakította.

A betűívetést és más elemi ismereteket Csoma még falujában elsajátította, majd már tizenöt évesen, 1799 őszén került a nagyenyedi Bethlen-kollégiumba. Ettől kezdve több tudósítá-

sunk van életéről, hála kortársai, különösen a nála csak három évvel idősebb, de kilenccel régebbi enyedi diák, Hegedüs Sámuel és a Csománál nyolc esztendővel fiatalabb Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor följegyzéseinek. Ezekből tudjuk, hogy közepes termetű, szívós, jó úszó és birkózó, sovány ifjú volt; fekete hajú, magas homlokú, arca „barnaszög” és hosszúkás, tekintetében, fekete szemeiben „kedves melancholiával”. A munkát és fáradtságot bámulásig győzte, kevés, de igen nyájas beszédű volt, kemény akaratú, önmegtagadó és rendkívüli szorgalmú, takarékos és sze-

rény, kitűnő emlékezőtehetségű és mélyen gondolkodó, sőt, talán tépelődő és minden bizsonnyal befelé forduló (Ujfalvy: „emlékezőtehetsége szintoly nagy volt, mint szorgalma: amit olvasott, sohasem feledte”; Hegedüs: „inkább önszívében mint a' külső tárgyakban élt”); kitűzött cél, elhatározás, becsület és függetlenség dolgában „vastag vérű”, azaz nyakas, engesztelhetetlenül önértzetes, az önuralom acélburkán belül igen érzékeny lelkű.

Ujfalvy 1854-ben írott visszaemlékezéseiben olvassuk Csomáról: „Rendszerinti eledele collegyom-cipó, gyümölcs, túró,

vagy öntött saláta. Hússal ritkán, nyalánksággal vagy hevítő itallal soha nem élt. A víz italtól napokig el tartóztatta magát. „Nekem sokan parancsolnak — mondá —, hadd parancsolhassak én is a gyomromnak. Ti is tehetnétek, de nincs akaratotok.” Rendesen a kopasz földön, vagy deszka padozaton hált. . . . Nagy kedv, bú, harag, bosszú, félelem vagy csak megrebbenés is, szolgáltság vagy elhittség . . . szóval az indulatoknak bármi neme arcán vagy taglejtéseiben soha nem volt látható. . . . Ő független volt a szó szoros értelmében, mert akaratján és indulatján

uralkodni tudott... Pénze mindig volt — mi gyakran kölcsönöztünk tőle, ő soha senkitől... Jó gazdaságát szép eredménnyel koszorúzá, mert az iskolából ötezer forintot vitt ki magával, és azt, mint követésre méltó példát mutatta fel, mondván: hogy az erős akarat előtt minden, még a szegénység is meghajol, és független állást szerez.”

Enyedi tanulmányait „deák-szolgaként” kezdte, így ismerte meg őt 1802-ben Hegedüs Sámuel, aki mint „ifjú deák”, a „syntaxis osztályban” tanította római literatúrára és mathesis-re, latin és magyar fogalma-

zásra. „Kilencven tanuló közt már az első évben legelső volt” a szobát sepregető szolga-gyerek, aki az ellátást és az oktatást munkával szolgálta meg. „A’ gymnasialis osztályokat Kőrösi 1807-ben végezte, ekkor deákká lett, azaz felsőbb tanulmányok hallgatására lépett át. Ez idő tájban ébredt föl benne a’ legelső vágy, Ázsiát egykor beutazni.”

Az egykori „deákszolga” a szegények tehetséges gyermekének régről ismert útján haladt előre, látszólag a papi hivatás felé. Szabadnapjaiban Szászvárosban házitanítóskodott, előbb, „szolgagyermek” korá-

ban falura járt ki, aratással keresni élelmét, ruházatját, írja Ungi Márton. Szorgalmasangyapapította ismereteit, s „egyéb tudományok mellett a római és görög literatúrában szép haladást tett, s a német és francia klasszikus munkákkal is közelebbről megismerkedett” — mondja Duka Hegedüs nyomán, kit 1814-ben mint szenior, az ifjúság képviselőjében Kőrösi hívott meg a kollégium tanárának a római irodalom, széptan, világtörténelem, statisztika és politika oktatására. Csoma bölcsészeti és teológiai tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban 1815 tavaszán fe-

jezte be, amikor kiállotta a nyilvános rigorózumot, azaz szigorlatot, mint a „költészeti osztály közönséges tanára”.

Ugyanabban az évben, a kollégiumnak juttatott angol segélyből részesülve, Kőrösi Csoma Sándor többedmagával Németországba utazott, hol a göttingeni egyetem, a Georgia Augusta hallgatójaként, az enyediék évi 15 angol fontnyi ösztöndíjával tanult. Maga írja erről 1825. január 28-i jelentésében: „Miután bölcsészeti és hittani tanulmányaimat elvégeztem a Bethlen-Collégiumban Nagy-Enyeden, három évig, tudniillik 1815. évi augusztus

elsejétől 1818. évi szeptember 5-kéig Németországban tartózkodtam, s ő császári királyi Felségének engedelmével Hannoverában, a göttingai egyetemen hallgattam több rendbeli előadást 1816. évi ápril. 16-tól 1818. évi július végéig. Folyamodásom következtében a hannoverai kormány egy egész éven át a „libera mensa regiát” engedte élveznem.” A „több rendbeli előadást” többek között Johann Gottfried Eichhorntól, az orientalista történész és teológus professzortól hallgatta, akinek kezéből kapta az enyediék ösztöndíját. Tőle tanult arabul is, hogy az arab történetírók mű-

veit faggatva juthasson közelebb élete nagy céljához.

Göttingeni tanulmányairól, életéről két diáktársa, a nyugat-magyarországi Borgátai Szabó József és a debreceni Ungi Márton, valamint enyedi tanára, Hegedüs és diákkori barátja, Ujfalvy írásai emlékeznek. Ezekből tudjuk, hogy Csoma „különféle tudományokban és nyelvekben, mindegyütt öt cursust végzett”, hogy ott kezdett angolul tanulni, hogy „Dissentől Pindarra magyarázatot hallgatott”, és „egy párisi igen öreg Dámánál a franczia társalgási beszélgetést” gyakorolta, hogy ott sem lohadt benne „a forró

óhajtát: „vajha nemzetünk homályfedte eredetét földéríteni sikerülne!””. Szerény ösztöndíja ellenére ott is tudott kölcsönözni földijeinek, egyszer azonban vesztére, mert megbízhatatlan adósa miatt útiköltségét csak tanára, a „lelkes Eichhorn” révén kapott kölcsönből fedezhette. Borgátaitól, ki nála előbb tért haza, nem fogadta el fizetség nélkül az ajándéku! ajánlott kalapot és angol könyveket. Ungi írja, hogy sűrűn látogatta őket, Göttingenben tanuló debrecenieket, s hogy hálával emlegette pártfogóit, köztük egy szegény, falusi öregasszonyt, ki szolgál-

gyermek korában istápolta, majd a kolozsvári Kenderessy Mihály kormányszéki tanácsost (Gyarmathi Sámuel és Döbrentei Gábor barátját), enyedi história tanárát, Herepei Ádámot és természetesen Hegedüs Sámuel-t.

Göttingeni barátai közül Borgáti Szabó két írásos emléket is őrzött Csomától; az egyik a helyi könyvtár képe egy kétsoros magyar rigmussal: „Íme egy ily képen ezer tárgyat látunk: Megtanuljuk [Szilágyi Ferenc okos javítása szerint: *megtanáljuk*] itten elhagyott barátunk”, a másik egy göttingeni filológus professzor, később

jeles kémikus, Eilhard Mitscherlich rézkarcú arcképének hátára írt görög, latin és francia versidézetekből áll. Az első (Borgátaitól Széchenyi István-
nak küldött, azóta elveszett vagy lappangó) emlék feliratának, a játékos magyar rigmusnak értelme talán az, hogy az ezernyi könyv ezernyi tárgyat kínáló gazdag könyvtárban barát helyett baráttra lel a tudomány embere. A másik emlék, mely a Ponori Thewrewk család birtokában volt, hét idézetet visel, az elsőt Vergiliustól: „Felix, qui potuit rerum cognoscere causas”, azaz: „Boldog a férfi, ki érti a dolgok nyitját.”

Az ezt követő görög sorokban Pindarosz egyik olimpiai ódájának a három Charishoz, Gráciához intézett fohászát a Múzsáknak adja, tőlük eredeztetve mindent, mi kedves és édes: bölcsességet, szépséget, dicsőséget. A harmadik idézettel, ismét Pindarosz görög sorai-
val, arra int, hogy tudjuk tetteink mértékét. A negyedik — egy francia mondás — szerint a boldogsághoz minket a gyönyör és az erény révén visz a természet. Az ötödik idézet Horatiusszal mondja azt, ami a későbbi Csoma Sándortól már idegenül hangzanék, hogy a kedves-kellemest a hasznossal

elegyíteni jó, a hatodik: Ovidius szavával hirdeti, hogy a virtus, az erény mindent legyőz, végül az utolsó, a hetedik, ismét Horatius — kissé megmásított, az alkalomhoz igazított — soraival ajánlja barátját az istenek kegyébe. Az enyedi „költészeti osztály közönséges tanárának” klasszikus műveltségét és — amennyire hét alkalmi idézet megengedi — kedves gondolatait is tükröző emléksorokat ezekkel a szavakkal zárta: „Írtam szíves emlékezésül Göttingában, 1817. ápr. 10-én, Kőrösi Sándor, Transylvano-Siculus”, azaz erdélyi székely. Nemzeti hovatartozásá-

nak ez a meghatározása, büszkén hirdetett székelysége — hite szerint a magyarországiakénál régebbi magyarsága — végigvonul egész életén. A már idézett, 1825. január 28-i jelentésében ezt írja: „Én a székely nemzetség szülöttje vagyok. Ez a magyar nemzetnek azon részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dárcziában telepedett le s jelenleg Erdély nagyfejedelemségét lakja, mely Ausztria császára uralkodása alatt áll.” A székely nevezet nem marad el később élete fő munkáinak címlapjáról sem.

Göttingeni diákévei végén, hazatérte előtt kapta kézhez azt a levelet, melyben, mint Ungi közli, „a máramarosszigeti egyházba rendes lelkészül, s egyszersmind iskolatanárul hivatott meg”, ezt azonban nem fogadta el. Ahogy már India határán írta 1825 januárjában: „A liberalis tudományok között legkedveltebbjeim voltak a nyelvészet, a földleírás és a történelem. Igaz, hogy hittani tanulmányaim hazámban tisztességes életpályára készítettek elő, de hajlamom a fentemlített tudományok felé ösztönzött és arra készítetett, hogy tágasabb tért keressek behatóbb műve-

lésök végett. Mivel pedig szüleim már elhaltak, s egyetlen fitestvérem nem szorult segédmemre, elhatároztam, hogy elhagyom hazámat s keletre jövök, s a hogy lehet, biztosítván mindennapi kenyeremet, egész életemet oly tanulmányoknak szentelendem, melyek a jövőben hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában és különös világot vethetnek bizonyos, még homályban levő adatokra, nemzetem történetében.” E higgadt sorok papírra vetéséig még hét kemény esztendő telik el. Göttingenből hazatérve, már harmincnégyéves fővel, nekilát megmá-

síthatatlan terve részletes kidolgozásának.

Csoma Sándor Hegedüs Sámuel és Kenderessy Mihály révén került kapcsolatba a kolozsvári literátusoknak azzal a körével, melyhez Döbrentei Gábor, a reformkori Erdély és Magyarország jelesközeleti alakja is tartozott. Berzsenyi Dánielhez írt levelében Döbrentei számol be Csoma egyik emlékezetes látogatásáról, melynek alkalmával „az ősmagyar lakot keresni induló” férfinak anyagi segítséget, aláírások gyűjtését ajánlották föl. Csoma a segítséget köszönettel, de határozottan hárította el: „Semmit sem fo-

gadhatok el — mondta —, „mert ha siker nem lenne, azt hány-nák szememre, csak pénzt akartam felszedni s tovább álltam. Majd mikor azt írnám itt a méltóságos tanácsos úrnak [Kenderessynek], „végre magyarok között vagyok, de pénzem nincs többre mennem’, és akkor jőne segély, hálával fogadom, mert én meg a nemzetnek megfizet-hetetlent adnék.” Ekkor tehát még élt benne a remény, hogy talán nyomára bukkan a Keleten maradt magyarok maradékának.

Megtalálni nemcsak az ősök földjét, de eleven ivadékaikat is valahol Ázsiában: ez a vágy

és reménység, melynek annyi szószólója volt a múlt századnak nemcsak első negyedében, de még jóval azután is, hiúnak bizonyult ugyan, de nem volt egészen híján a valóság elemének. A magyarok ma is élő idegen elnevezései, mint ismeretes, két alapra mennek vissza. Az egyik a *magyar* szó, a másik az *onogur*, mely utóbbi azok közé a török eredetű népnevek — türk, baskír — közé tartozik, melyekkel a környező népek a magyarokat illették. Az *onogur* szónak egyik szláv (például orosz) megfelelője *ugor*, és ma az uráli nyelveknek azt az ágát jelöli, melybe a magyar

nyelv is tartozik. Egy másik orosz megfelelő, a Jugra, az Urál vidékén élő ugor népek — köztük talán magyar maradványok — országát jelölte sokáig, még a XVI. században is. Ezt az *ugor* nevezetet hozták összefüggésbe a kor tudósai az *ujgur* névvel, melynek hordozóit, a kardjáról és műveltségéről egyaránt híres, török nyelvű népet különféle, klasszikus és keleti forrásokból már a XVIII. században ismerték európai orientalisták.

Az *ugor* (*ogur*) és *ujgur* egyeztetés nem állta ki az idő próbáját: az a nyugati török nép, melytől a magyarok az *onogur*,

azaz Tíz Ogur nevet vették, a jelek szerint sajátos, csuvas jellegű török nyelvet beszéltek, olyat, amelyenből több ma is élő, mindennapi szavunk, így a *kék*, a *sárga*, az *iker*, a *borjú*, a *gyümölcs* és a *betű* is származik. Az egykori ujgurok viszont, kik a IX. században ragadták el a hatalmat türk testvéreiktől, oguz (és nem ogur) jellegű régi török nyelvűek voltak. Kétségtelen azonban az, hogy az ujgurok tevékeny részesei azoknak a nagyerejű népmozgalmaknak, melyek közvetve a magyarok nyugati vándorlását és végül Duna—Tisza-vidéki honfoglalását eredményezték.

Az ujgurok, miután politikai hatalmuk lehanyatlott, szét-szóródtak Nyugat-Kína, a Kunór-vidék és Kelet-Turkesztán területén, s egy csoportjuk mind a mai napig fennmaradt a Nansan és Lancsou környékén, mongolokkal vegyest, kikkel együtt a *jögur* (kínaiul *jüku*), tibetiül *jugar* néven ismeretesek. Nevük korábbi, *ujgur* alakját ma Kelet-Turkesztán (Szingiang) azelőtt turki nevezetű törökjei viselik.

Nagy Tatárország — ahogy a régiek az Uráltól a kínai Nagy Falig terülő hegyes, füves vagy épp sivatagos pásztorvilágot nevezték, és benne a jögurok

vagy sárga ujugrok földje — volt Csoma Sándor álmainak soha el nem ért, végsőnek hitt célja. Hegedüs Sámuel beszéli el, hogy Csomának „hazatérte után csakhamar egyszerre két hivatala akadt, egy úri háznál nevelői állomás és a' szigeti professorság, mellyre szózatok egységével [azaz egyhangúlag] hivatott meg; de ő egyiket sem vállalta. Nekem 1819-ben februárius kezdetén jelenté ki szándékát . . . Midőn láttam, hogy nem hajol, akkor az akadályokat és veszedelmeket terjesztém elébe . . .”. Mint mások, Hegedüs sem tudta eltéríteni Csomát szándékától, végül is

belenyugvó hallgatója és talán tanácsadója lett egykori diákjának.

Csoma eredeti szándéka szerint Odesszán át Moszkvába akart utazni, hogy „azután próbálja meg, ha valahogy behatolhatna a' *chinai kőfalak éjszai tájához*. Ennek következtében a' szláv nyelv tanulására tökéle el magát, mit hogy annál sikeresebben tehessen, 1819-ben hideg tavasszal Enyedről gyalog Zágrábba utazott, hol 8 hónapot töltvén el, ősz felé megint Enyedre jött” — emlékezik Hegedüs. Mint Ujfalvy írja, a „békételen és dacoló férfit” már nem vehet-

ték rá, hogy „kebelében fiatal évei óta táplált vágyait feláldozza, amire tizenhárom élő és holt nyelvet szerzett meg; amire annyi nélkülözés és sanyargatással készíté el testét...”. Csoma nevezetes, első szabathui jelentésében is megemlékezik a szláv nyelvekkel való foglalkozásáról, Oroszországot azonban nem említi, és okkal, hiszen ezzel csak erősítette volna az angolok alaptalan gyanúját kém-voltáról. Jelentésében ezt olvassuk: „Mivel Erdélyben tótnépség [= népesség] nem lakik, szülőföldemnek művelt egyénei pedig általában véve nem jártasak ezen nyelv-

ben, ámbár hasznos lenne az márcsak azon oknál fogva is, hogy a szlapon [=szláv] írókból értesítést meríthessünk a régi magyarok történetére, látván, hogy mennyire körül vagyunk véve szlapon néptörzsektől: miután megismerkedtem több régi és újkori nyelvekkel: ohajtottam megtanulni a szlavont is. Ennek okáért Németországból visszatérvén, Temesvárra utaztam, a hol 1819. év február 20-ka és november elseje között ezen nyelvvel foglalkoztam s Horvátországba, Zágrábba is elutaztam az eltérő tájbeszéddek [= nyelvjárások] megismerése végett.”

Itt tehát Csoma szláv tanulmányainak elvontabb s nem az adott utazáshoz kapcsolódó gyakorlati oldalát emeli ki, ugyanakkor világos fővel mutat rá a szláv nyelvek magyar tanulmányozásának fontosságára, különösen a magyar érdekű szláv filológia jelentőségére. Egy kérdés nyitva marad: ha — mint Hegedüstől tudjuk — orosz földön át akarta megközelíteni messzi célját, miért épp a szerb-horvát nyelv tanulására adta fejét. Hisz nem messze attól a Máramarosszigettől, hová papnak és tanárnak hívták, találhatott volna szlovák és olyan kisorosz (ukrán) lakosságot,

mely nem a közeli Kijev, de a távoli Moszkva felé tekintett. Lehet, hogy az isztambuli arab források kedvéért, már 1819 tavaszán, mégis a déli utat választotta, ehhez pedig a déli szláv nyelvek ismerete volt hasznosabb.

Hosszú és örökre befejezetlenül maradt útját 1819 november havában kezdte meg. Hegedüs Sámuel így búcsúztatta őt Enyeden: „Épen vasárnap délután, látogatásomra jövén így szóla: „No, holnap isten segedelmével indulok!’ Az idő most sem törlé ki azon ártatlan vídamság képét, mely akkor egész valóján előmlött. Sugára volt

ez azon benső örömnek, hogy
céljához közelít. Akkor barát-
ságos beszélgetések között meg-
ittuk a búcsú-poharat egy üveg
tokaji mellett. Másnap, azaz hét-
főn reggel, újra belép szobámba,
könnyűszerűleg öltözve, mintha
csak mezőre indulna frissülés
végett. Kőrösi le sem ült, ha-
nem csak ennyit mondott: „Még
egyszer kívántam látni.” Ekkor
mindketten kiindulánk a Szent-
király-utczán, mely a szebeni
útnak vezet. Itt a mezőn vég-
képen megváltunk. Sokáig néz-
tem utána, míg a Marosig el-
haladt és szívemben a „mentem
mortalia tangunt” érzelme meg-
sajdult.”

A császári hatóságokkal, kiktől útjához engedélyt kellett kérnie, tervét, igazi célját nem közölte. „Ily czélra útlevelet nyerni a császári kormánytól reményem nem volt, nem is folyamodtam tehát érte” — írja Szabathuban, s így folytatja: „Nagy-Enyeden egy nyomtatott magyar passzussal láttam el magamat, hogy azzal bizonyos üzleti ürügy alatt Bukarestbe, Oláhországba mehessek, s biztosítván a nagy-szebeni katonai parancsnok aláírását is, 1819. évi november hó utolsó napjaiban a hegyeken át Oláhország határára léptem.”

Európa ekkor már „kiheverte” a nagy francia forradalmat, győzelmet ült Napóleon császársága fölött (vajon hogy vélekedett felőlük Csoma, kinek emlékezete Csokonai-sorokat vitt a Havas Ország, Tibet határára?), Metternich, Talleyrand, Wellington, Habsburgok, Bourbonok, Hohenzollernek, Romanovok és a Hannoveri Ház Európája ez, a hazájában „békés polgáré”, ki szövetséget köt a „kék vérrel”, de ki tűzzel-vassal terjeszti kora „áldásait” a „műveletlen vadak” között. Magyarország — „Okatootáia” — hivatalos nyelve még mindig a latin (annak idején a

nyelvújító Kazinczy is ezen a nyelven védekezett bírái előtt), Pest és Buda városa jórészt idegen ajkú, de a magyar, „a parasztok nyelve”, már követeli jogait. Nyelvújítás, irodalom, majd később reformok viszik még alig érzékelhető, de feltartóztatlan mozgással egy kései, elkésett és befejezetlenül elmúló forradalom felé Magyarországot, vele együtt, akarva, nem akarva, az osztrák császár kis nagyfejedelemségét, Erdélyt. Jobbágya és kismanese sok, polgára alig van az egy igát nyögő két testvérországnak, mely még Ázsia kapujában fekszik, s határos a fogyatkozó

erejű, de még mindig hatalmas oszmán birodalommal. A világnak más, talán boldogabb tájain már vasutak épülnek, de Pest és Buda közt még állandó híd sincs. Kolera és fekete himlő még otthonos a Kárpátokon belül, s nem messze gyakran arat a pestis.

Éhség és szomjúság tűrése, hosszú gyalogutak után pusztas föld fekhelyül — régi ismerősei voltak az élete hosszabb felén már túljáró vándornak, ki talán egy késen és boton kívül fegyverül csak tudását, erős reményét és olthatatlan, nemes becsvágyát vitte magával. Első állomása a még török hűbéres

Románföld, akkori nevén Havasalföld székvárosa.

„Bukarestbe való menetelemnek az volt a célja, hogy Konstantinápolyba utazzam, mint-hogy a török nyelvet némileg már ismertem. Bukarestben nem volt alkalom, hogy tanulmányokat folytassak és mivel nem sikerült módot találnom Konstantinápolyba való tovább utazásra, ennélfogva: 1820. évi január 1-én otthagytam Bukarestet . . .”

Eszerint a román fővárosban Csoma török ismereteit kívánta gyarapítani és olyan utitársakat keresni, kikkel az oszmán császárvárosba mehet. Bukarest-

ből, dolgavégezetlen, délnek tartott:

„Átkelvén a Dunán, e hó 3-án Macedónia felé utaztam bizonyos bolgárok társaságában, kik onnan gyapotot hoztak s most lovaikkal teher nélkül vissza felé tartottak. Nyolc napi gyors utazás után elértük Sophiát, Bulgaria fővárosát, ahonnan már bolgárok társaságában öt nap alatt elértem Philippopolisba [Plovdivba], mely Rumélia- vagyis Thraciában fekszik.”

Útjában csak két veszedelmet ismert, melyeket kikerülni igyekezett: a ragályt és a háborús villongásokat, melyek

oktalan halálát okozhatták volna.

„Innen Drinápolyon át Konstantinápolyba óhajtottam utazni, de az ott uralkodott pestis Enosba, az Archipelago partjai felé kényszerített . . .” Görög vitorláson utazott tovább az Égei tengeren az egyiptomi Alexandriába. „Szándékom volt Alexandriában vagy Kairóban időzni arabs tanulmányaim gyarapítása végett, melyekre már Európában szert tettem, de a pestisnek véletlen kiütése miatt elhagytam Egyiptomot s egy syriai hajóra ülve, megérkezém Cyprus szigetén levő Larnica városába . . .”

Ciprus szigetéről a mai libanoni part, Szidon (Seidon, Saida) és Bejrút érintésével ismét más hajón Szíria felé haladt, Tripoliba, majd onnan Latakiába. E ma is fontos kikötő- és kereskedővárosból gyalogolt az akkor törökök uralta Szíria északi vilájetének központjába, Aleppóba (Haleb), mely még a török birodalom harmadik városának számított. (Néhány emberöltő múlva egy nagy forradalmárnak, a lengyel Bem Józsefnek lett temetője.)

Aleppóba „ápril 13-án érkezém meg. Május 19-én elhagyám Aleppo városát s több karaván kíséretében [azaz kü-

lönböző karavánokhoz csatlakozva] egyszerű ázsiai ruhába öltözködve, Orfa, Mardin és Mosul városáig gyalog utaztam; innen egy csónakon Bagdadba érkezém július 22-kén". Még mindig a török birodalom területén járt. Az arab kelet Tigrisparti nagyvárosából levelez az épp távollevő angol követtel latinul, ott kap öltönyt és pénzsegélyt a követség titkárától, annak „egy Swoboda nevű barátja által, a ki különben magyarországi születésű" (nevéből ítélve szlovák), s aki szállást is ad a vándornak.

„Bagdad városát szeptember 4-én hagytam el s európai öl-

tönyben, lóháton egy karavánhoz csatlakoztam s Kermanshah felé utaztam, a hol több európai katonatiszt volt akkoron a perzsa király, Fateh Ali shah legidősb fiának, Mahomed Ali Mirzának szolgálatában. Kermanshahból Hamadan városán át 1820. október 14-dik napján megérkezém Teheránba, Perzsia mai fővárosába.”

Érkeztekor nem talált európaiat a városban, de az angol követségnél mégis szerencsével járt: „egy perzsa szolga előzenységgel fogadott, szállást adott s egyéb tárgyakat bocsátott rendelkezésemre, melyeknek épen akkor szükségét érez-

tem.” November 8-án angol levélben fordul a Tebrizből épp visszatért angol követhez, hogy terveit véghezviteléhez segítséget szerezzen. A követ, Henry Willock és testvére, George Willock szíves jóindulattal fogadták a különös idegent. „Az ő kegyességük folytán Perzsia fővárosában négy hónapig valék képes időzni, ahol a perzsa nyelvnek grammatikai alakjával megismerkedtem; némi haladást tévék az angol nyelvben is, és átolvastam néhány cikket, mely célom elérésére szolgált; megvizsgáltam több régi pénzdarabot a Parthus dynastia idejéből. Teheránban hagytam

európai öltönyömet s fölvevém
a perzsa viseletet; ott hagytam
minden könyvemet és iratomat,
többek között a göttingeni
egyetemi bizonyítványt, erdélyi
útlevelemet és egy szlapon bizo-
nyítványt, mely arról tanús-
kodott, hogy minő előmenetelt
tevék azon nyelvben. Willock
úrnak kezében hagytam egy
magyar levelet, Kovács József
nagy-enyedi matematikai és
természettudományi tanárhoz,
azon kérelemmel, hogy levelem
rendeltetése helyére eljuttassék,
ha netán bokharai utamban
meghalni vagy egyébként el-
veszni találnék. Mr. Willock
Johnson-féle zsebkiadású angol

szótárával is kedveskedett nekem.

Innen örménynek öltözködve utaztam tovább.”

Teheránból, 1820. dec. 20-án írt magyar levele rövid három hónap alatt éri el szeretett Erdélyét, majd a nagyobbik magyar hazát. Vallomása ma is magával ragad: „...mindenkor igen kedves foglalatosságom volt az idegen nyelvek esmerete, a nemzetek történeteinek idő, hely és környülállások szerént való vizsgálata, s ott is egy bizonyos célt vevén magam eleibe, különösen ezekben gyakoroltam magamat. A gyönyörűség, melyet ezen fog-

lalatosságomban érzettem, a régiségnek sok titkait felfedezni, leírhatatlan. . . . hogy mind tulajdon vágyódásomnak eleget tegyek, mind pedig nemzetemhez való háládatosságomat és szeretetemet megmutassam . . . , azon fáklyánál fogva, melyet Németországban gyújtottam volt meg, elindultam nemzetem eredete felkeresésére. . . . én bizodalmasan ígérem, hogy ezen elkezdett pályában, éppen azon buzgósággal, mellyel hazámból kiindultam, tovább futni meg nem szűnök . . . ”

Ismét szabathui jelentését idézzük. 1821. március 1-én hagyja el Teheránt. Április

18-án a khoraszáni Meshedben van, de a szomszéd tartományokban akkor uralkodó háborús villongások miatt csak október 20-án folytathatta útját némi bátorsággal, s november 18-án szerencsésen megérkezett Bokharába. „De bizonyos aggályok következtében, melyek gyakran nagyított hírekből származtak, hogy tudniillik egy erős orosz had közeledik: öt napi várakozás után elhagyám Bokharát, a hol különben a telet valék töltendő; s egy karavánal megérkezém Balkhon át Kulumba s onnan Bamian szorosán keresztül 1822-ki január 6-án elértem Kabul városát.”

Kabult kényszerű kitérőnek tekintette, „nem esett a célja felé vezető útba”, ezért a helyi örmények hírei nyomán hamarosan — alig két hét múlva, január 19-én — csatlakozott egy Pesavarba menő karavánhoz, mely két európai katonatiszt jelenléténél fogva Csoma számára is „bátorságos” társaságot jelentett. Egy hét múlva találkozott két francia tiszttel, Napóleon egykori seregéből. Ezek, Allard és Ventura urak társaságában ment később Lahorba, „mivel az évszak nem volt alkalmas arra, hogy egyenesen Kasmírba menjen, s onnan a hegyláncon át Tibetbe”.

1822. március 12. Lahorban éri, 23-án Amritszar és Dzsammu felé utazik, és már harminckilencedik évében jár, mikor április 14-én Kasmírba érkezik, hol jó időre s útitársra várakozik. Negyedmagával június 9-én jut el a nyugat-tibeti Ladak székhelyére, Leh városába. Huszonöt napig vesztegel ott, hogy a kelet-turkesztáni Jarkendbe vivő út lehetőségeit fűrkéssze, de az út túl nehéznek, költségesnek és veszedelmesnek mutatkozik, s emiatt kénytelen visszafordulni Lahor felé.

E visszaúton következik be életének az a fordulata, mely hosszú időre eltéríti eredeti

céljától, s attól messzi utakon, keserű csalódások és megújuló remények között vitt a világ-hírig. Csoma így szól erről:

„Július 16-dikán Kasmír határához értem már visszafelé való utamban, a midőn kelle-
mes meglepetésemre Mr. Moorcrofttal találkoztam Himbabs folyónál. Ő egyedül volt; megismertetém őt körülményeimmel és czéljaimmal s beleegyeztével vele maradtam. Útjában Lehig visszakísértem őt, ahova augusztus 26-án érkezénk. Szeptemberben Mr. Trebecknek, Moorcroft társának visszatérte után [Sz]Pitiből, Mr. Moorcroft kölcsön adta nekem átolvasás

végezt az *Alphabetum Tibetanum* nagy kötetét, amelyben Tibetország és a tibeti irodalom felől sok tanulságost találtam. Föltettem tehát magamban, hogy ezen különös nyelvnek szerkezetével megismerkedem.”

Moorcroft távozása után, annak engedélyével Csoma a másik angol kormányügynökkel, Trebeckkel maradt, ki számára egy perzsául is tudó tibeti nyelvmestert szerzett. Segítségével Csoma „tetemes ismeretekre” tett szert a tibeti irodalomban. Még Moorcroft visszatérése előtt Csoma latinra fordít egy szentpétervári perzsa levelet, melynek tartalma

legalább úgy érdekelte a brit hatóságokat, mint a cárizmust a közép-ázsiai, tibeti és indiai terjeszkedés lehetősége.

„Mr. Trebeckkel Lehből való visszatértem után Kasmírba a következő télen feltett szándékom az volt, hogy időmet a tibeti nyelvnek további tanulására és abban való tökéletesbítésemre szentelem, ha tudniillik erre segedelmet nyerek, azon célból, hogy behatóan megismerhessem az előttem már tudvalevő számos kötetek érdekes tartalmát, melyek minden nagyobb terjedelmű tibeti zárdában feltalálhatók.”

Moorcroft helyeselte Csoma tervét, mindennapi szükségekre pénzzel látta el. Új patrónusának ajánlóleveleivel fölverte 1823. május 2-án hagyta el ismét, most másodszor, Kasmírt, „miután öt hónapot és hat napot Moorcroftnál töltött vala”. Újra Ladakba utazik. Egy hónap múlva Leh városába ér, átadja a helyi uralkodó főemberének az ajánlóleveleket és ajándékokat, s kap cserébe nyolc fontnyi teát, meg egy újabb ajánlólevelet Zanszkár vidékének egy tudós lámájához. Kilenc napig gyalogolt odáig, s több mint egy esztendőt (1823. június 26-tól 1824. október 22-ig)

töltött tibeti tanulmányokkal a „Jó Hágó”, Zangla kolostorvárosában s környékén.

Százegynéhány évvel Csoma első nyugat-tibeti látogatása után, 1928-ban az ismert utazó és művészettörténész, Baktay Ervin egyik indiai utazása során elzarándokolt a nagy székelvándor zanglai, tethai és phuktali remeteségének helyeire. Baktay a ladaki Leh városában a huszita eredetű herrnhuti protestánsok Morva Missziója telepén találkozott Joseph Gergan (tibeti *dge-rgan* azaz „tiszteletes”, igazi nevén Joseph Che-brtan) tibetikeresztény pappal, Zanszkár ismerőjével, ki

járt a zanglai és phuktali láma-kolostorokban, és adatokat gyűjtött Kőrösi Csoma Sándorról vagy, ahogy akkor még eleven emléke őrizte keleti nevét: Szkander bégről. Így írja le Csoma „első zanszkári otthonát”: egy patakon túl, magas, kopár hegyen állt a kétemeletes, ódon kolostorépület, elnéptelenedett szerzeteslakásait egyetlen láma őrizte, talán éppen Csoma hajdani cellájában, egy alacsony mennyezetű, kormos kis szobában. A helyi öregek hagyománya szerint Szkander bég ott élt a lámákkal, itta zsíros teájukat, közönséges tibeti ruhát viselt, s hogy olva-

sását a szemet maró füst ne zavarja, tűz nélkül töltötte a kegyetlen telet tanítómesterével, Szangje Phuncoggal (Saṅs-rgyas Phun-chogs).

„Zanszkárban való időzésem alatt — írja Csoma Sándor — ezen értelmes Lámának ügyes útmutatása folytán, nyelvtanilag megtanultam a tibetit, s megismerkedtem azon irodalmi kincsek néhányával, melyek 320 vaskos nyomtatott kötetben foglalvák, s mely kötetek az összes tibeti tudományosság és vallásnak alapját képezik. . . . Ezen óriási művek és tanulmányok jegyzékét lemásoltattam . . . Mivel pedig többszansz-

krit és tibeti szógyűjtemény létezik: magammal hoztam a legterjedelmesebbnek másolatát.”

Zanszkárból a tél beállta előtt távozott abban a reményben, hogy munkáját nyelv-mesterével enyhébb, déli tájon folytathatja. Reményében csalatkozva, 1824. november 26-án érkezett a még erőteljesen épülő brit gyarmatbirodalom akkori északnyugat-indiai határára, Szabathuba, hol a kegyetlen telű tibeti klastromban töltött nehéz, de eredményes évek után a tétlenségre kárhoztatott ember mindennél kínzóbb hónapjait kellett elviselnie. A

határállomás parancsnoka, Kennedy százados felettesétől kérés utasítást a gyanús idegen ügyében, az ügy azonban túlságosan lassan bonyolódik, és Csoma számára egyelőre afféle internáláshoz vezet. Csak az év végén születik meg Calcuttában a fő-kormányzó, Lord Amherst döntése, melynek tartalmát Csomától, egy későbbi leveléből így ismerjük: „Ő Lordsága és a birodalmi tanács kegyesen fölmenteni méltóztatott” a kémgyanú alól; tibeti tanulmányai jóváhagyást nyertek, sőt pénzbeli támogatást is. E levelében, második jelentésében részletesen ismerteti Kennedyvel tibeti ta-

nulmányait, a birtokában levő anyagot és további terveit.

Nyelvmestere, „a Láma” igen jártas a különböző tibeti írásokban, anyanyelvének grammatikájában és a lamaista tudományok közé számító számtanban, retorikában, költészetben és dialektikában, míg „szaktudományai az orvostan, a csillagászat és a csillagjóslás.” Sokat utazott, ismeri a szokásokat, a választékos nyelvet, országa törtériáját és földrajzát. Ladak főorvosa és lhászai levelezője. „Életkora körülbelül 52. év, zárdában nem lakik, minthogy 12 éve, hogy a zanglai rádzsának özvegyét bírja feleségül.”

Vele készítette el Csoma tibeti—
angol szótárának alapját, tőle
kapott bevezetést a tibeti mű-
veltség világába. A Láma a
messziről jött zarándok kéré-
sére néhány értekezést is írt,
melyek tartalmát a tudós évek
múltán angol nyelvű tanulmá-
nyokban tárta a világ elé.
Csoma mással is íratott, így a
dzongkuli (Rjon-khul) apáttal,
Kungacsoszlegdordzséval (Kun-
dga' čhos-legs rdo—rje) és
Chultingjamchóval (Chul-khrims
rgyam-cho). Így ír róluk: „Bir-
tokomban van egy tíz ívre ter-
jedő munka, mely a buddhista
vallási rendszert tüzetesen elő-
adja; szépen, nagy betűkkel

[azaz „nyomtatott” írással] van ezen munka leírva, kérelmem, útmutatásaim s ajándékaim következtében; szerkesztője egy hírneves Láma, a ki rokona és barátja azon Lámának, a kinek én tanítványa valék. A tudományról általában és a logikáról különösen szóló s három ívre terjedő értekezésért köszönettel tartozom egy nagyhírű Rab-hbyams-pa-nak (bölcészeti tudornak), ki ajándékaim folytán kérdéseimre feleletet küldött. Ő 25 évet töltött Lassában s most 65 éves.”

Íme egy virágos nyelvű utószó a Csoma Sándornak, Szkan-der bégnek írt tibeti művekből:

„E Kérdések és Feleletek Könyve, mely a Vélemények Tengerén Járó Hajó nevet viseli, [így született]: a tökéletes odaadású és igyekezetű és a tudomány tüzetes vizsgálatában eget érő, Szkander bég nevezetű rúmi [azaz európai] a napkeleti nagy tengertől [azaz az Indiai Óceántól] a felvidék szerezsendióvirág színében pompázó szívébe, egyáltalán nem a maga ügyéért, de minden lelkes lény üdve végett a [Tanítás] hallgatására most Zanglába érkezett, s mikor az áldás ereje által nevemet meghallotta, az Ige parancsáról [azaz a buddhista tanításról feltett] kérdéseit La-

dakország közepéről, a Tan királyának fényes lakóhelyéről, Zanglából hozzám kegyes aján- dékkal és kérő szóval elküldte, és mert igen kitartóan kért, mondván, hogy szükséges [tud- nia azt is], hány év telt el azóta, hogy a Bölcsesség Hatal- masa, a Mindentudó, a Nap Társa a Szenvedélytelen Tan Egében megszabadult a szenvedéstől — bár ehhez pontos számítások kellenek, magam pe- dig e számításokban jártas nem vagyok, mégis, [kedvéért], a krónikákat, a Tan történetét és más könyveket alaposan megvizsgáltam és arra jutottam, hogy mióta a Mindentudó, a

Nap Társa a Szenvedélytelen
Tan Egében megszabadult a
szenvedéstől, háromezerhetven-
két év telt el [a mostani] tizen-
negyedik korszak Napot Moz-
dító [azaz tizennyolcadik] éve
szerencsés napjáig, melyen én,
a Hármas Gyűjtemény és a
Négy Tantra tudója, alamizsna-
gyűjtő mester, névszerint rab-
'byams-pa Chul-khrims rgya-
mcho a magam lakóhelyén, a
napfényes [hónap] szerencsés
napján e könyvet összeszerkesz-
tettem..." (MTA Csoma tib.
ms XXVII.)

Jelentésében foglalkozik tör-
téneti és etimológiai kérdések-
kel is. Mértéktartó szerénység

(„Nem volt még elegendő időm arra, hogy ezen rendkívüli érdekekkel bíró tárgyakat érdemlegesen átkutassam: a nyelvet kellett előbb megtanulnom.”), jogos óvatosság (régí szövegek újabb átdolgozásáról) és merész, néha vakmerő és ma már naivnak mutatkozó feltevések váltakoznak Csoma ez első tudományos tárgyú jelentésében. Úgy véli, hogy Ázsia az a világ-rész, honnan kora régi műveltségű népei, kínaiak, görögök és sokan mások „vették a pallérozást és a művészetben és tudományokban való műveltségüket”, s hogy „Európának keleti és északnyugati részeiben sok

nyoma találtatik a régi buddhizmusnak és a szanszkrit szavaknak az ottani népek között . . .”, ugyanakkor a Dnyeper régi, görög feljegyzésű nevét, a Borysthenes szót magyarul, Bor-istenesnek értelmezi. Történetírók, költők és legendák szava keveredik itt, s a széles tudásanyag még nem szabgátat szeszélyes feltevéseinek, melyekkel jól megférnek alapjában véve ma is helytálló olyan megállapításai, mint pl. az, hogy a román nyelv „sok latin szóval van vegyítve” és „sok szanszkrit szót foglal magában és minden tekintetben, szavakban úgy mint alkotásban, kü-

lönbözik a magyartól”, azaz indo-európai és azon belül újlatin nyelvvel van dolgunk. Éles szemmel vizsgálja egy sereg nyelv, a román, magyar, héber, arab, angol, görög, német, francia, olasz, spanyol, latin, szláv és török, tibeti, szanszkrit, újind, szír és svéd határozott névelőinek (articulus) és kiemelő vagy meghatározó szócskáinak (particulae) szerkezeti egyezését és különbözőségét, de a hozzáfűzött történelmi magyarázat, mely szerint a svédek, románok és szírek szanszkritul beszélő szkítáktól vették volna át nyelvük bizonyos sajátosságait, ma már nem fogadható el.

A szkíták ókori sikereihez párhuzamul mondja, hogy azok „kevesen valának, úgy amint a jelenkorban például kevés az európaiak száma Ázsiában, de tudományuk . . . , fegyelmük- és vagyonosságuknál fogva . . .
. . . bámulatos tetteket vittek végbe csekély számú harcosokkal; a mint az európaiak előcsapatjai is tették Amerika- és Ázsiában ágyúszereikkel”. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Csoma helyesen ítélte meg az európai gyarmatosítás egyik lényeges elemét: a „magasabbrendűség” szoros összefüggését az „ágyúszerekkel”.

Nem lehet eléggé sajnálni, hogy Csoma Sándor nem hagyott a tudós világra bővebb feljegyzéseket többnyire gyalogos, lassú, ennélfogva éberebb szemű megfigyelésekre alkalmas zarándokútjáról. Egy-egy fontos megfigyelése, mint a következő is, helyet kapott élményeiről csak szűkszavúan szóló jelentéseiben. „A régi időkben — írja 1825 májusában — Európa és Ázsia több tartományában Buddhaszobrokkal lehetett találkozni (ilyenek Oden vagy Woden a góthok- és germánoknál [!]), de ezek később, vallási túlbuzgóság folytán, a keresztények és maho-

medánok által mind leromboltattak. Maiglan is meg van még a régi Baktriában, Bamianban, a Cabul és Balk között vezető úton egy kolosszális szobor sziklába vésve; közelében van két kisebbmértvű kőfaragvány. Nagyon valószínű, hogy ez Sakyát vagy is Buddhát ábrázolta tanítványaival környezve, a kik festett ábrákban vannak bemutatva jobb és bal felől. Az ábrák hasonlítanak a tibetieknek divatozókhöz, s úgy néznek ki, mint a keresztény, különösen a keleti egyházban divatozó képek, a hol a szentek fejét glóriával szokás körülvenni." Amennyire téves a Wo-

tan—Buddha azonosítás, anynyira helyes a bámiáni szoboróriásról, a baktriai görög-buddhista művészet emlékérol mondot megállapítása, s az, ahogy rámutat a keresztény (a kálvinista Csoma számára természetesen pápista) és a lamaista ikonográfia párhuzamára, nem feledkezve meg a belső egyezésekről sem.

A buddhizmusról szólva írja: „Fölhozom e példákat, hogy a tudós világ kíváncsiságát fölébresszem a végből, hogy tanulmányozzák a régi buddhizmus érdemeit és tiszteljék azon vallást, a melynek sarkköve ugyanazon erkölcsi tanokból áll,

mint a mi hitünké, t. i. a felebaráti szeretetből.” Ugyanitt megemlékezik a buddhizmus pallérozó hatásáról, pontosabban egy fejlettebb ideológia alakító erejéről, mikor ezt írja: „A mongolok, nagy és hatalmas nemzet Közép-Ázsiában, a melynek ősei Gengiz khánnak bajtársai valának s annyi rombolást vittek végbe négy-öt század előtt, áttértek Buddha hitére, s most békés és vallásos néppé váltak...”

Egy hosszú, az adott tárgyban ma már túlzó és naiv mondata máig érvényesen őrzi humanista tartalmát, mely minden kor igaz tudományának

sajátja: „Jóllehet a tudatlanság és a barbarismus lerombolták a műveltségnek és polgárosodásnak régi kedvenc helyeit; de minekelőtte e katasztrófa végbe ment volna, a tudósok számos művei megmenekültek a megsemmisülés özönétől az által, hogy Tibetbe szállítottak; *oly művek azok, melyek minden országban hathatósan előmozdítani képesek az általános jólétet, nemesíteni a szívet, felvilágosítani az értelmet s ösztönt nyújtani a szorgalomra.*”

A tibeti buddhista irodalom — számára hirtelen megnyílt — hatalmas tárházának, a Kandzsurnak és Tandzsurnak kutatása

közben bukkant rá Csoma a legendabeli boldog városba, Sambalába — ahogy ő mondja: a buddhisták Jeruzsálemébe — vivő út mesés leírására. Csoma ősoket kutató elméje a jugarok földjét sejtí a legendabeli város mögött, és büszkén idézi egy tibeti krónika szavait, ki szerint Tibet „északról, a horok és jugarok országából” kapta a „törvénykönyveket és kézi művészetet”. Az ősnék-rokonnak hitt jugarokról tovább faggatja Tibet írásait: „A tibeti könyvekben a jugarok neve yugurnak van írva s hazájok olykor Yugernak mondatik. Ekkorig más

érdekest a jugarokról nem tudhattam meg, mint azt, hogy a Stan-Gyur gyűjtemény lajstromában említés van téve egy rövid értekezésről, mely a jugarok nyelvéből van lefordítva . . . Ez most Lassában őriztetik . . .”

Jelentését ezekkel a szerény, de öntudatos mondatokkal zárja: „Az itt előadottakban igyekeztem, amennyire tehetségem engedé, a kormány kívánatát teljesíteni, kivonatos jelentést tevén a birtokomban levő tibeti könyvek és irományok tartalmáról. A sanskrit és tibeti irodalmak széles tért tárnak fel előttem az emberiség történetének

tanulmányozására. Lelkesedésem még mindig ugyanaz, ami volt akkor, a midőn először terveztem és elhatározám, hogy keletre jőjjek; ha fáradozásaimnak, adataimnak és véleményeimnek ezen első és, érzem, hogy hiányokkal telt kísérlete a kormány jóváhagyását megnyerendi: boldognak fogom magam érezni, ha képes leszek a jövőben irodalmi tanulmányaimnak méltóbb eredményeivel szolgálhatni.”

Fél évnél hosszabb idő telik el, míg a „gyanús idegenben” a nehézkes hivatali apparátus fölismeri azokat a lehetőségeket, melyeket a jeles utazó, a hosz-

szúkezű brit birodalom érdekeinek harcos és elszánt képviselője, Moorcroft éles szemmel, jóval korábban meglátott. Mikor 1822 tavaszán Csoma figyelmét a tibeti nyelvre irányította, tanulmányait nem késlekedett anyagiakkal támogatni. A lassan született, de végül is kedvező döntés indokait világosan írja le A. Stirling kormánytitkár a Bengál Ázsiai Társaság titkárához, H. H. Wilsonhoz intézett levelében 1825-ben: „...A kormány és a helybeli hatóságok meg lévén nyugtatva a felől, hogy azon úrnak czélja és foglalkozása nem egyéb, mint amelyeket beval-

lott, tudniillik Tibetország nyel-
vei, irodalma és régi historiájá-
nak tanulmányozása: engede-
lem adatott neki utazásának
folytatására, s egyszersmind a
kormány elhatározta, hogy bi-
zonyos [mindössze havi 50 rú-
pia] pénzbeli segélyt nyújtson
neki: erre Kőrösi úr kifejezte
készségét, hogy a pénzsegély
visszapótlása fejében [Csoma
itt sem akar senkinek adósa len-
ni] irodalmi munkálatainak és
kutatásának eredményét a brit
kormány rendelkezésére bocsá-
tandja.” Ezt a kémnek tar-
tott székely vándor már több
éve, Moorcrofttal kötött egyez-
ségekor így tartotta helyesnek.

A messzi jugarok kedvéért lemondott függetlensége egy darabjáról. „A kormány ohajtandónak látja tehát, hogy hasznunkra fordítsuk ez alkalmat és egy jó nyelvtant és szótárt, valamint némi históriai munkák fordítmányait szerezzünk . . .”

Csoma Sándor 1825 derekán másodszor indult a nyugat-tibeti Zanszkár felé. Tetha helységben, Phuktal (Pookdal) klostora közelében állapodott meg. Innen ír ősszel Kennedynek, s leveléből megtudjuk, hogy a nyár közepe óta egy Padma nevű öreg tibeti a szolgája — Csoma szavával: útitársa —, hogy Baséhr vidé-

kén ládáit olcsón és gyorsan szállították, hogy értelmes nyelvmesterre nem akadván utazott régi lámája falujába, a Phuktaltól egy napi járásra fekvő Tethába, s hogy hosszas várakozás után végre egyezségre jutott Tibetből frissen érkezett tanítómesterével.

„Nem voltam olyan szerencsés, ... mint reménylettem” — panaszkodik közel egy év múlva. „A Láma igen hanyag volt a tanításban ... Bizonytalanságban vagyok tehát, hogy műveim hogy fognak sikerülni, s mennyire lesz képességem azokat kidolgozni úgy, amint ígértem. ...biztosítom Önt, hogy

készen lesz, ha nem is mind az, amit terveztem, legalább a nyelvtan, oly mutatványok hozzáadásával a tibeti nyelvből és literatúrából, melyek elégségesek leendenek arra, hogy ösztönözzék a jövőkor tudósait, belebocsátkozni az ázsiai irodalom ez ágának tanulmányozásába.”

Az Ázsiai Társaság titkárától kapott calcuttai kiadvány tibeti tárgyú közleményéről csak ennyit ír: „nagyon hibás”.

Kennedy százados néhány száz rúpiát kér ekkor Csoma segélyezésére az Ázsiai Társaságtól: „a pénzt nem lehetne tiszteletreméltóbb egyénre és

jobb célra fordítani”, és úgy hiszi, hogy Csomának „ohajtása lenne Calcuttába utazni; ha a megkívántató úti költséget *előlegeznék* számára”.

Az újesztendő idején a székelly-magyar ismét a brit-indiai határállomáson, Szabathuban van. Visszatéréséről Kennedy értesíti Wilsont, az Ázsiai Társaság titkárát, és beszámol arról, hogy „Csoma úr... megengedte tekintenem azon tömördek halmazát a kéziratoknak és könyveknek, melyeket összegyűjtött, és úgy látszik, hogy ő tökéletes jártassággal bír a tibeti nyelvben és irodalomban”. Véleménye szerint

Csoma szívesen levelezne Wilsonnal „bármilyen tárgy felett”, de „pénzre sürgető szüksége nincsen”, mivel a több mint két évvel azelőtt kapott ötszáz rúpiának közel egyharmadát megtakarította. A különös tudós visszautasít minden szíveséget; s „egészen visszavonulva él”. Kennedy levele szól arról is, hogy miközben Csoma a tibeti kolostorokat lakta, voltak, akik kényelmesebb úton próbálkoztak hozzáférkőzni a tibeti nyelv titkaihoz. „Azon kilencz tibeti szó közül, a melyek Seramporeban nyomattak — írja a százados —, s melyeket tudomása végett Ön hozzá

100

küldött, Csoma azt mondja, hogy öt hibás volt.”

Az említett kilenc szó nyilván mutatvány a szerámpuri szótárból, melynek teljes szövegével Csoma csak évek múlva, Calcuttában ismerkedett meg. E szótárt J. Marshman még 1826-ban adta ki a Brit Kelet-indiai Társaság költségén. Ez első tibeti—angol szótár, mint Giorgi tibeti alfabétuma, végső soron a korai olasz hittérítők kéziratos anyagából készült, többszörös fordítással, hozzáértő gondozás híján, s így, a kiadás gyarlóságai miatt, az eredetileg értékes anyag hasznavehetetlenné torzult.

A csalódottsághoz, mellyel Csoma Sándor küzdött, a mellőztetésveszedelme társult. „Föltett szándékom végrehajtásában csalatkoztam azon Lámának tunyasága és mulasztása miatt, a kinek kedvéért oda visszatértem. Műveimet, a mint azokat terveztem és megígérém, be nem fejezhettem. Elvesztegettem drága időmet és a pénzt” — írja Kennedynek 1827-ben. Az időt sajátjának tudja: a hosszú hónapok alig vitték őt közel a jugarokhoz. A pénz a kormányé. „Mind a mellett magammal hoztam sok tekintélyes, bár kisebb terjedelmű nyomtatott könyvet, me-

lyek nyelvtant, chronológiát, csillagászatot és erkölccsant tartalmazznak.”

„Egy nyelvtanra elég anyag van már birtokomban; ismerem a nyelvnek grammatikai szerkezetét, s képesítve vagyok elkészíteni ezen elemmentáris munkát oly terjedelemben, amint kívánni fogják. A szótár nagyon terjedelmes; eddig csak tibeti nyelven van meg, de a kézírás jó, finom capitalis kis alakú betűkben. Nem volt még érkezésem arra, hogy minden szónak értelmét angolul kitegyem. Legnagyobb részét a könyvnek lefordíthatom hiba nélkül, de sok szónak tökéletes

megmagyarázása végett szükségem van még egy értelmes tibeti emberre. Birtokomban vannak szintén kivonatok chronológiai, földleírási és irodalomtörténeti munkákból, melyeket útmutatásom szerint a Láma elkészített.”

„... úgy tapasztalom, hogy a tibeti nyelv és literatura felől Calcuttában mit sem tudnak, s azt gyanítom, mintha nem is viseltetnének valami különös érdekekkel iránta” — jegyzi meg keserűen, s hogy a méltatlanságot aláhúzza, emlékeztet a tibeti könyvek régiségére és fontosságára: „...Anyagra és alakra tartalmuk többet tesz — mond-

ja merész túlzással —, mint bármely más ázsiai irodalomé.”

Becsületében a merevségig makacs. „Én a kormányhoz ismét segélyért folyamodni nem fogok” — jelenti ki Wilson tanácsa ellenére, hiszen, úgy érzi, már eddig is „nehéz kötelezettség súlya alatt áll”. Műveiért pénzt nem akar, azokat legjobb tehetsége szerint fogja elkészíteni, és az az óhajta, hogy meggyőzzön „arra képesített orientalista tudósokat közleményei hitelessége és correctnessége felől”. Kész átadni a brit hatóságoknak minden Tibettel kapcsolatos könyvét, iratát, hogy a kapott segélyt „visszapótol-

hassa”. „Az én becsületem sokkal drágább előttem, mint — a hogy a példabeszéd tartja — a meggazdagodás.”

„Elhatározám, hogy addig nem térek vissza Tibetbe, míg át nem nyújtottam a kormánynak a birtokomban levő anyagot.” Kéri a századostól további pártfogását és, ha kell, „jótálását viseletéért”. A következő év októberéig visszavonultan akar élni Szabathuban vagy környékén, ahol erre engedélyt kap.

Az Ázsiai Társaság késlekedik a válasszal. A szerámpuri szótár megjelenése óta Csoma ügye, mint maga is jól sejtette,

a társaságnak nem volt sietős. Szabathui barátai, Kennedy százados és Gerard doktor próbálják tartani a lelket az elkeseredett tudósban. „Csoma aggodva néz Önnek felelete elé...” — sürgeti az Ázsiai Társaság titkárát Kennedy, és — talán nyomatéku­ l — hozzáteszi: „most mutattam be őt Amherst Lordnak, a fő­ kormányzó­ nak”. „Azt gyanítom, hogy pénzbeli forrásai nagyon kimerültek...” — írja segítséget kérőn. Gerard doktor Csomától Kennedyhez írott leveleit és jelentései másolatát kéri, hogy azokat Mackenzi­ enek, a kormány titkárá­ nak megmutatva

közbenjárhasson érte, a különös idegenért, kinek lelkesége és hajlíthatatlan becsületessége kivívta brit ismerősei rokonszenvét. Kennedyhez írt levelében Csoma, ki magát igen rossz ír-noknak mondja, kéri, hogy Gerard doktor megkaphassa az eredeti jelentéseket. Itt ismét világosan és határozottan fejt ki tibeti tanulmányai közvetlen célját: egy alapos nyelvtan és szótár elkészítését, valamint a tibeti írásos műveltség ismer-tetését. Céljának erre az ismétel-
telt kifejtésére azért volt szükség, mert — úgy látszik — brit megbízói megpróbálták rávenni más feladatok végzésére is.

„Ezen úrnak [Gerard dok-
tornak vagy Mackenzienak]
hozzám intézett levele engem
nagy aggodalomba ejtett. Az
ott említett tárgyakra vonat-
kozó válaszomban nem eresz-
kedhettem a speculatiók tágas
mezejére, pedig, úgy látszik,
ezt várták tőlem” — írja,
majd tanulmányai céljának az
„ott említett tárgyaktól”, fel-
tehetően nem filológusi adat-
gyűjtéstől való elhatárolása
után így folytatja: „A szótárt
és a literatura történetét be-
nyújthatom, ha kívánni fog-
ják, bármikor s mellékletképen
adok egy rövid földleírást és
adatokkal ellátott historiáját

Tibetországának tibeti és angol nyelven. De mivel ekkorig még semmi sincs megállapítva a tibeti orthographia tekintetében, attól tartok, ha irományaimat Calcuttába küldeném, a nélkül, hogy magam is ott lennék, senki sem volna képes kellő hasznát venni azoknak és bizonyára sok hiba keletkeznék, melyek száma, a mint azt látom minden tibeti nyomtatványból, már is nagyon megsaporodott. De a szótár befejezése, mint-hogy célt nem érhettem második utammal Ladakba, még néhány évi fáradozást fog kívánni.”

Eztán engedélyt kér arra, hogy a következő év novembe-

rében Calcuttába utazhassék írásai kiadása végett, vagy, ha ez nem sikerülne, „ha a kormány tetszése oda hajolna”, hogy calcuttai útját elodázza, ahogy ez Wilson válaszából látszott, akkor azt kéri, engedjék meg, hogy még három évet töltsön tibeti tanulmányokkal a felső Busahir (Baséhr) tartományban, s hogy „meghaggyassék a busahiri rádzsának, hogy engedje átolvasni azon tibeti könyveket, melyek a kanumi zárdában vannak letéve”. Anyagi helyzetére fényt vet a következő néhány sor, melyet a függetlenségét büszkén őrző székelly biztosan nem könnyen írt

le: „Ha a kormány jóváhagyja tibeti tanulmányaim folytatását és elfogadja majd fáradalmaim eredményét és gyümölcsét: esedezem Önhöz, hogy mindennapi szükségeim fedezésére *némi istápolást* kieszközölni méltóztassék. — Ha indítványaim egyike sem találkozna a kormány jóváhagyásával, minthogy a bizonytalanság és a tétovázás kegyetlen és nyomasztó hatású egy érző szívre: kérem, legyen kegyes, a kormány rendeletét velem mielőbb közölni.”

A Duka Tivadar által gondosan összegyűjtött anyagokból kiderül, hogy a kormány ren-

delete, válaszul Kennedy június 5-i levelére, június 14-én végre megérkezett. Ebben Stirling kormánytitkár közli, hogy „a Főkormányzó Ő Excellenciája abbeli tetszését fejezte ki, hogy Kőrösi Csoma úrnak engedély adassék három évre felső Busahirba való utazásra” tibeti tanulmányok végett. „Ő Lord-sága ennek folytán felhatalmazza Önt — írja Stirling a századosnak, — hogy a nevezett úrnak mindennapi szükségai fedezésére s netalán tibeti kéziratok beszerzése végett, ötven rúpiára menő összeget havonként kifizessen mindaddig, amíg a fentérintett

irodalmi czélok elérésében fáradozik.”

A brit-indiai kormány nem erőltette meg magát a havi ötven rúpiányi segéllyel, viszont az is igaz, hogy Csoma — részben a maga tudása iránti bizalmatlanságból, részben talán határozottabb biztatásra várva — mind ez ideig nem volt hajlandó közrebocsátani tanulmányait. A napi szükségletekre szűkösen, de Csomának mindenestre elegendő „némi istápolás” és az utazási engedély birtokában Csoma immár harmadszor vágott neki a Himalája meredek világának, hogy tibeti ismereteiben a maga

szabta magas mérce szerinti biztonságot megszerezve adott szavának eleget tehessen.

A székel-magyar utazó terveiről és a kormány intézkedéséről értesít a brit-indiai kormánylap 1827. szeptember 10-i száma is, melyben említés történik a német Klaproth-nak és a francia Rémusat-nak, a kor kiemelkedő orientalistáinak tibeti tárgyú munkáiról, Csoma ezekről mondott, jogosan szigorú bírálatáról, valamint Klaproth-nak az angol kezdeményezésekről vallott lesújtó véleményéről. Talán nem tévednek azok, kik Klaproth véleményét is azok közé az okok közé sorol-

ják, melyek Csoma dolgát kedvező irányba fordították.

A következő tudósítás Csomáról ötnegyed év múlva, 1829. január 21-én kelt Szabathuban. A himlőoltás meghonosításán és természettudományos anyaggyűjtésben fáradozó Gerard doktor felkereste a magyar tudós újabb tibeti remeteségének helyét, a Kunawar (Kanaur) tartományban (ma Himacsal Pradés része), a Szatledzs (Sutlej) völgyében fekvő Kanum (Kanam) városát. „Visszatérvén Kanawar tartományban tett közelebbi kirándulásomból, ahol Csoma úrral tanulmányai közepette találkoztam: úgy hi-

szem, nem fogom fárasztani Önt — írja Fraser kormány-ügynökhöz Delhibe —, ha jelentést teszék szükségai felől és arról, hogy minő haladást tett már irodalmi munkálataiban. Nem veszített ő el egyáltalán semmit is szokott lelkesültségéből azon elzárt világ részben, s minél mélyebbre hat a tudományosság aknáiba, melyek őt környezik, annál inkább ösztönözve érzi magát a további kutatásokra.” A „bámulatot gerjesztő bérczes vidéken”, Kunawarban, tudós lámája társágában élő Csoma „terjedelmes láthatárt nyitott fel” Gerard doktor előtt, olyan látha-

tárt, „melyet másképp megközelíteni minden fáradság daczára sem lehetett reménye”.

Az ismeretlen meghódításának növekvő gyönyörűsége hódította meg a hírnévre vágyó, és a még nem ismertről hírt adni boldog kutatót. Titkok nyitója lenni, s a megtaláltat büszkén tárni a világ elé, értő társaknak közreadni: a fürkésző emberi elmének tudományban és művészetben közös, örök és nemes szomjúsága égett Kőrösi Csoma Sándorban, s nemcsak az adott szó, de a megismerés gyönyörűsége kedvéért odázta el az ősök szállásának földerítését. Talán arra is

gondolt, negyvenötéves fővel, hogy az ősök messzi, sőt egyre messzibb nyomának fölleléséig a tibeti nyelv rejtett világának föltárásával is hírt, nevet, becsülést szerez magának, nemzetének, és nem minden alap nélkül hitte, hogy ez a munkája egyúttal közelebb viszi eredeti céljához.

„Kunawar északi határán — írta Gerard — 20.000 lábnyi magasságig hatoltam anélkül, hogy hóra akadtam volna. Onnan szemléltem, ha nem is magát a chinai birodalmat, de igen is határait. Tájképe ez a magasztos, kietlen pusztaságnak, melyet leírni hatalmam-

ban nincsen, — erre szavam teljesen hiányzik. A környék mindenütt bérczes, rideg és hó nélküli... A tájék kopár ugyan, de érdekes épen kopárságának nagyszerűsége miatt. Itt a szakadozott tér félelmetes tekintete alatt el vannak takarva a tudomány-, irodalom- és a művészetnek legkülönfélébb és becses kútforrásai.”

„És most azon magyar tudós felé fordulok, a ki a legérdekesebb tárgyak egyike, melyekkel ez utazásomban találkoztam, és a kinek ügyei érdekében vagyok bátor ily hosszú levelet küldeni.”

„Kanum faluban találtam
őt kicsi, de érdekes viskójában,
környezve könyveitől s a leg-
jobb egészségben . . . Örömmel
és megelégedéstől áthatottan
mutatta fáradalmainak gyü-
mölcseit. Rendkívüli kitartása
eredményt aratott és ha egész
lelkülete nem lenne áthatva
tanulmányaitól, komoly aka-
dályokra találna . . . az éghaj-
latban és idegenszerű helyzeté-
ben, hisz a csikorgó hideg itt
négy hónapig tart és mindig
kegyetlen.”

„Az utolsó télen át, íróasztá-
lánál ülve, tetőtől talpig gyapjú
ruhába burkoltan reggeltől estig
dolgozott minden melegítő tűz

nélkül, nem engedve magának legkisebb időt sem a szórakozásra.”

„Egyszerű tápláléka az itteni szokás szerint készített zsíros tea volt... a kanumi hideg évszak zordonsága eltörpül, ha összehasonlítjuk azt a zanszkári zárdában uralkodott telek fokával, ahol Csoma egy egész évet töltött, s ott ő a Lámával és egy szolgával kilencz négyszög lábnyi szobában 3—4 hónapon át el volt szigetelve. Szobácskájából nem mert egyikük sem kimozdulni, a környék hóval volt fedve és a hőmérő rendszerint a 10—16 fokon állott zero alatt (centigrád).

Ott ült ő ködmönébe öltözve, kezeit ölébe téve; és ily állapotban olvasott reggeltől estig, melegítő tűz és alkonyat után világító mécses nélkül; a föld szolgált nyoszolyául s az egyszerű csupasz falak voltak egyedüli oltalma az égalj zordonsága ellen. A hideg oly szigorú, hogy nehéz feladat volt a kezeket a gyapjú takaró alól kiszabadítani a könyv leveleinek átlapozása végett. . . . Zanszkárban . . . a nyári napforduló napján havazott . . . Ilyen a borzalmas arczulatja azon vidéknek örökké tartó telével.”

Csoma szorgalmának bizonyságául említi, hogy „ilyen hely-

zetben, mely más embert bizonyára kétségbe ejtett volna, 40 000 tibeti szót összegyűjtött és elrendezett". Tibeti mestere, a láma személyében „ritkasággyanánt egyesülvék a tudományosság, a szemérem és zsíros szokások, s ezen tulajdonaiban Csoma nyomon követi tudós társát, mi azonban nem látszik valami különösnek azon országban... Csoma úgy fest, mint egy őskori bölcs; magatartása a legegyszerűbb, környezetében nem érdekli semmi; egyedül... feladatának él". Munkájában lelkes, következtetéseiben óvatos, sőt bizalmatlan, sorsa, jövője iránt kétségek-

kel telt, elhagyatva és mellőzve érzi magát, mégis hálás; „kedélye szótalan, ha csak lelkesedésre nem hevül valami esetleg fölmerült tárgyon”, és „semmi sem tetszik neki annyira, mintha valaki érdeklődni látszik tárgyai iránt”. — Gyakran levert, és bár nem utolsósorban anyagi természetű nehézségekkel is küzd, ugyanakkor, nagy szegénysége ellenére, függetlenségét a végsőkig féltő, érzékeny, ezt tetézi az, hogy járatlan a „világ modorában” és az angol társalgásban: a félreértett szavak is megsebzik.

Csoma anyagi helyzetét és életmódját dr. Gerard így mu-

tatja be: „A láma huszonöt rúpia díjt kap havonkint, szolgálja négyet, lakbére egy rúpiát emészt föl, s az íróeszközökre megkívántató költség fődözése után, alig marad neki húsz rúpiányi összeg mindennapi szükségere, melyek azon távoli és elzárt világban nagyon drágák, és gyakran Szabathuból kell azokat hozatnia, mely állomás tőle 200 mérföldnyi távolságra esik. — Életmódja a leg-egyszerűbb, . . . Egészsége azonban a legjobbállapotban van . . . Ruházata szegényes. Fő és majdnem egyedüli tápszere a thea tatár módra készítve, mely leveshez hasonlít; a vaj és a

só, mit hozzá használnak, egészen elveszi a thea zamatját. Zsíros és tápláló eledel ez, s mivel könnyen elkészíthető, nagyon czélszerű azon világgrészenben.”

„Csomának kunyhója Kanum falujának legvégső magasságán fekszik 9500 lábnyira a tenger színe fölött. Körülötte állanak a szerzetesek regényes lakjai, akiknek vallásos szertartásai, ájtatos éneklése rendkívüli hasonlatosságot tanúsítanak a római egyház szokásaihoz. Alább áll a zárda, melyben az Encyclopaedia [= a lamaista biblia, a Kandzsúr és Tandzsúr] őriztetik, de ez az épület sokkal

hasznosabb czélra is szolgál; ugyanis, midőn múlt novemberben visszatértem Kanumba, telve találtam azt szőlővel és körülbelül harmincz leölt juh volt ott sorra aggatva; de Csomának szegénysége nem engedte meg, hogy csak egy szeletet is ízleljen belőle.”

„Több női zárda is találtatik a faluban, de a szabályok ott nem igen szigorúak, s Csoma bizonyos gúnnyal jegyzé meg, hogy több apácza anyává lett...”

„Csoma előszámlálta azon javításokat, melyeket lakháza körül eszközölt; — különösen megmutatta a kandallót, mely

tizenkét rupiájába került. ...
nem lehetett, hogy mély rokonszevet ne érezzek, mikor láttam, mily nagy beccsel bír *ilyen csekély összeg* ezen férfiú előtt, akinek egész világi boldogsága abban áll, hogy megélhessen [azaz életben maradhasson], de csak azért, hogy magát az emberiségnek szentelje ...”

„Két parasztos ülőpad és még ennél durvább készítményű két székből áll kis szobájának összes bútorzata; de a helyecske mégis háziasan néz ki, s a Kahgyur és Stangyur tibeti gyűjtemények kötetei s egyéb kéziratok és irományok

csinosan vannak körülötte felhalmozva . . .” Munkáiban azonban „sok bosszantó megszorításokkal kell küzdenie”, nem engedik meg neki, hogy két vagy három kötetnél többet vigyen szállására a kolostor könyvtárából, próbára téve türelmét.

A följánlott angol újságokat visszautasította, nehogy bárki is szemére vethesse, hogy más-sal is foglalkozott, mint a feladattal, melynek „elkészítésére szavát adta”. Szesztes ital-lal egyetlen alkalommal, beteg-sége miatt élt, de nehogy a helyiek borisszának tartsák, el-határozta, „hogya soha többé nem nyúl a szeszhez”. Minden

anyagi segítséget visszautasított, ami nem a köztől származott. Gerard is kudarcot vallott segítő szándékával, mikor felöltővel és némi élelemmel akarta megajándékozni a székely remetét, ki semmit ingyen el nem fogadott, ehelyett maga adott pénzt azzal a kéréssel, hogy számára bevásároljanak. Gerard méltán mondja, hogy Csoma magaviselete „kétségkívül dicséretes”, de „nem bölcs eljárás”. Csak könyvet fogadott el: latin és görög szótárt, tudós folyóiratot, s a klasszikusok közül szívesen olvasta volna Ptolemaiosz, Plinius és mások műveit.

Gerard látogatása idején előfordult, hogy egykori sérelmének, szabathui feltartóztatásánakemléke nyomán „lelkének egész hevével visszatért azon régi és különös [valójában egyáltalán nem alaptalan] eszméire, hogy egykoron őt kémnek tartották s úgy bántak vele Szabathuban, mint egy bolonddal: egyrésztől kedvében jártak, másrésztől ugyanakkor nevetség tárgyává tették; de nagy meglepéssel jegyezte meg, hogy a világ nem sokára látni fogja, hogy ki ő? ...”

„...búskomor emphazissal kijelentette előttem, hogy ha

tibeti nyelvtanát és szótárát s egyéb gyűjteményeit, melyeket Tibetben összeszedett, átadta a kormánynak: a világ legboldogabb emberének fogja magát tartani s örömmel halna meg akkor, látván, hogy szavát beváltotta.” Szenvedélyes természete, „vastag vére” mondatta vele e szavakat. Hogy a „boldog halálig” vágya még messzi útra vonzotta, tanúsítja Gerardnak tett vallomása: „Epedésteli ezélja, s szünni nem tudó ohajtása Mongóliába hatolni, hogy megismerkedjék az ottani népnek érdekes őskori [= ősi] hazájával . . . , s ha befejezte jelen tanulmányait, működését

azon magasabb czélok felé fogja irányozni.”

A természettudományok iránt is érdeklődő Gerard doktornak nagy nehezen sikerült rávennie a tanulmányai körét átlépni okkal nem akaró székelyt, hogy „rendes jegyzéket” készítsen a hőmérséklet változásáról. Adatai halála után, 1854-ben, A. Cunninghamnak Ladakról szóló művében láttak napvilágot.

Gerard szeptember 30-án búcsúzott „a magyartól és értelmes társától a Lámától”. Bőven idézett jelentésében javasolta, hogy legalább kétszerezére, havi 100 rúpiára emeljék Csoma állami segélyét. „Külö-

nös vonzalmat érzek Csoma sorsa iránt — mondja —, mivel én valék az első, a ki őt Szabathuban fogadtam és most én vagyok az utolsó, a ki őt kutatásai között Kanumban fölke-
restem: ez oknál fogva talán nekem van a legjobb tudomásom helyzetéről és feladatáról, melyek megvalósítása a lehetőségek közé számítható.”

Közel egy év telik el Gerard látogatása után, mire az Ázsiai Társaság, Gerard és Kennedy fáradozásai eredményeképp, végre ismét megmozdult. 1829 nyarán a társaság titkára, Wilson levélben értesítette Csomát a tibeti kutatásai iránti meg-

újult érdeklődésről, a társaság tagjainak segítőkészségéről, havvi ötven rúpiányi támogatás megítéléséről, száz rúpiáról szóló utalvány útnak indításáról és szükség esetén könyvek küldéséről. Az érzékeny, könnyen sebezhető és nehezen gyógyuló kedélyű Csoma Sándor a levél és az utalvány vétele napján válaszol, mondhatni, „vastag vére” első lobbanásával, ugyancsak kínos helyzetbe hozva pártfogóit. A társaság döntését „bizonytalannak”, valójában megkésettnek ítéli, és kurta bocsánatkérés és hálaszó kíséretében a felajánlott segélyt — pedig az most nem barát-

kézből, de közösségtől jönne —
visszautasítja. A kegyes támo-
gatásra ajánlott idegen hat év-
vel azelőtti sérelemre emlékez-
teti a királyi társaság titkárát,
nevezetesen arra, hogy az 1823
áprilisában, „Moorcrofttal kö-
tött egyessége kezdetén”, mi-
kor könyvek szűkében volt,
nem kapott támogatást a társa-
ságtól. Moorcroft „arra kérte
Önt, hogy lásson el a tanulmá-
nyaimra szükséges művekkel.
— Én azokat soha meg nem
kaptam. Hat egész éven át
nem törődtek velem” — írja,
visszautasítva a könyveket is.
A következő esztendőre ígéri
munkája eredményét, s akkor

„szerencsés lesz méltányos föltételeket fogadni el, akár a társaságtól, akár a kormánytól a kutatások folytatása végett”. Ezt a levelet Kennedy százados továbbítja, ki a titkárhoz ilyen magyarázó sorokat intéz: „Hajlandó vagyok azt hinni, hogy ha Ön egykoron jobban ismeri Kőrösit, a legkülönczebb jellemek egyikének fogja őt tartani.” Említi tudós lelkesedését, egyszerre bizakodó és bizalmatlan természetét, kitűnő tehetségét, szerény életmódját, visszavonultságát az európaiaktól, mellyel a helyi nép bizalmát igyekezett megőrizni. „...nem mulasztottam el egy alkalmat

sem ittléte alatt, hogy kívánságát teljesítsem s mindenben eleget tegyek neki; hiszem is, hogy ő hálát érez irányomban: de olykor előzékenységemet oly cynismussal utasította vissza, hogy azt megérteni képtelen vagyok.” Mindazonáltal készségesen vállalkozik rá, hogy közvetít a különös magyar és Wilson között.

Nem tudva Csoma sértett visszavonultságáról vagy nem törődve vele, B. H. Hodgson, nepáli brit követ kérdések kíséretében küldte el tudós munkáját a zárdalakó magyarnak, és nem csalódott: szerény hangú, de igen tartalmas választ

kapott tőle. Csoma levelében kitér a tibeti buddhizmus történetére, ind eredetére, arra, hogy „a buddhista művek nemcsak vad metaphysikai speculatiók, de praktikus tárgyúak is”, említi a tibeti nyelvújítást, mellyel „bámulatosan kipallérozták és meggazdagították” anyanyelvüket, ír a helyesírás és a kiejtés közötti hatalmas eltérésről. A két tudós, a nepáli brit követ Hodgson és a „szegényes ruházatú” és „excentrikus” Csoma között levelezés indul. Egy következő kanumi levélben, 1830 tavaszán Csoma „megelégedéssel veszi észre azon összetalálkozást,

mely a buddhizmus tanaiban létezik Nepálban és Tibetben”, beszél a tibetiek közt használatos írásrendszerekről, Sákjamuni Buddha „csak képzeleti” elődeiről és hasonló, „egyéb ezerekre menő Buddhákról”, valamint a szanszkrit és a tibeti irodalom szoros kapcsolatáról.

Talán valóban kanumi tartózkodása idején (mint Duka hitte), ha nem már Calcuttában (mint ma valószínűbbnek tűnik), rótta egy tanulmánya kézirat-lapjaira azt a tizennégy verssort — kettőt Csokonaitól, hatot Szalkaytól vett, egy latin hatlábnak magyar tükrét és a többi magyar sort talán maga

szerkesztette össze —, kikkel mulatni a gyorsan múló, kincset érő időben is talált percet. „Dördül az égi sarok, villámlik az ég gyakor ízben” — e hatlábú sor, bárhonnán való, talán egy viharos, esős évszak emléke Csománál, s melyről életrajzát olvasva önkéntelenül Gerard doktor jut eszünkbe, kinek sikerült rábírnia a makacs remetét meteorológiai észleletek gyűjtésére. „Az anglus mennykövét a vízen dörgeti, Tengert s Amerika partjait rengeti” — helyénvaló, de szenvtelen megállapítás Britannia indiai kormányának idegen pártfogoltja ajkán. Csokonaitól vett soraiban

a szerencsétlenül végzett „Pál,
a muszkák rettenetes czárja”
jelenik meg, „ki előtt térdepel
két világ tatárja;” — ez a rig-
mus lehet régi tervének, a
füstbe ment vagy elvetett orosz-
országi utazásnak idézése, mely-
ből, mint még mindig messzi
cél, a keletibb világ, Ázsia
„tatárjainak” fölkeresése vál-
tozatlan vonzotta az őshaza-
keresőt. A ma már alig ismert
Szalkay Antal mulattató Aenei-
séből vett strófa talán csak fin-
tor a klasszikus műveltségű férfi
arcán. A végére hagytuk a
Dukánál mottóul is fölírt, elég
rejtélyes rigmust: „Adjad uram
isten, lesz még egy időre, Hogy

sas fog felülni a kakasülőre.” Duka nyilván a tudós jövőendő dicsősége jelképének tekintette a sast, de miért épp a kakasülőn? — nem tudni. Talán az „alacsony sors” jele? Akkor az a nyitja e soroknak, hogy a szegénységben vergődőtől a világ nem vár jeles tetteket, mégis, szolga szárnyas helyett szabad sast kell látniuk. (Ahogy Gerard írt a kanumi magyarról: „Ha látjuk őt, úgy mint én láttam, . . . alig képzelhetnők, hogy ő azon férfi, ki . . . hivatva legyen bevégezni . . . fontos munkákat.”)

A messzeségben fáradtság-
űző játékul papírra vetett ma-

gyar verssorok mellett, a kézirat más lapján, hazájának századok óta hivatalos nyelvén írta (vagy idézte hazai levélből?) a következő szavakat: „Oly hihetetlen vágytól égek, hogysem, mint ítélem, visszatarthatnám, hogy nevünk írásod (litteris tuis) révén jelessé és hírnevessé váljék”, és: „Magasztaltatni szép dolog magasztalt férfitől”.

1831. május 5-én Calcuttába érkezett, azon az úton, melyen korábban jelentései utaztak a Gangesz torkolatvidékén épült városba. Útközben láthatta Delhi Vörös Erődjét, majd a Dzsamuna folyó partján, Agrában, a kéken izzó ég alatt a

világ legszebb síremlékét, a drágakő-diszú, fehér márvány Tadzs-Mahalt, aztán Váránaszí, azaz Benáresz városát, hol egykor Buddha hirdette tanait, s hol a szent folyam szegélyén hindu halotti máglyák sorakoztak. A hatalmas gyarmati székvárosban írásban jelentette érkezését a kormánynak, és másnap már válaszra is méltatták: várnia kell a főkormányzó „tetszésének kikéretését”. „Ő Lordsága tetszése” nyomán alig fél hónap múlva foglalkozik Csoma ügyével az Ázsiai Társaság. A titkár, dr. Wilson emlékeztet a társaság kötelezettségére, a korábban megajánlott

havi ötven rúpiára. Néhány választmányi tag havi százat javasol, a helyi püspök viszont kíváncsi Kőrösi úr véleményére, hisz korábbi levelének „hangja nem bátorító e részben”. Hat nap múlva nyilatkozik a főkormányzó: „Ő Lordsága nem veszi ki Kőrösi leveléből, hogy további segélyezésre a kormánytól szüksége volna. De ha ezen úrnak ideje megengedné”, a főkormányzó „megkérné őt”, hogy „az Ázsiai Társaságnak átadott tibeti művekről . . . egy „catalogue raisonné”-tkészítsen”, illő fizetség fejében. Végül is a kormány jóváhagyásával 1831 júniusától Csoma az Ázsiai

Társaság alkalmazásába áll, havi száz rúpia fizetéssel, és a társaság titkárának felügyelete alatt megkezdí a munkát 1831. július 1-én.

Másfél év telik el, míg a társaság jelenti a kormánynak, hogy Kőrösi Csoma Sándor tibeti nyelvtana és szótára, valamint egy tibeti–szanszkrit buddhista műszótár fordítása „sajtó alá elkészült s a kormány rendelkezésére áll”, hogy Csoma „e műveket a kormány tulajdonának tekinti azon pártfogásért, melyben őt részesíteni kegyeskedett”, s hogy „Csoma úr rendkívüli szorgalommal munkálkodik” a társaság tibeti

könyveinek feldolgozásán. Csoma nem mulasztja el, hogy ismét kétségbe ejtse a brit hivatalnokokat: fizetségéből munkája megkezdése, tehát másfél év óta csak három hónapra járót vett föl.

A hazájába megtért Wilsont James Prinsep váltotta föl a társaság titkári tisztében. Hamarosan intézkedett a nyelvtan és a szótár kiadásáról. Szívós érveléssel rávette a kormányt a nemzeti érdekűnek mondott ügy költségeinek viselésére, kedvező ajánlatot szerzett a helyi baptista nyomdától, s magára vállalta Csoma angol szövegének javítását.

A két mű nyomtatása 1834 elején fejeződött be (bár a munkák előszava későbből datálódik), így tudósítja kormányát a jeles szervező Prinsep, s egyben alapos elszámolást ad nemcsak a kiadási költségekről és a terjesztésről, hanem a Csomának nyújtott brit támogatás mérsékelt mértékéről is. Kiszámítja, hogy nem volt az több havi gyöngé húsz rúpiánál. Fölhívja kormánya figyelmét arra is, hogy a Magyarországról küldött, de angol bankcsőd miatt elveszett pénzsegélyt — 300 aranyat, azaz 140 fontot vagy 1400 rúpiát — is illendő volna megtéríteni, Csoma véle-

kedéséhez híven, ki szerint ezt „az angol nemzet becsülete megkívánná”. Csoma a pénzt minden tiszteletdíjjal egyetemben hazájának szánja: szanszkrit kéziratokat szeretne küldeni haza, szeretné tovább folytatni kutatásait anyanyelve keleti — mint akkor vélte —, indiai kapcsolatai területén, és ösztöndíjakat kíván alapítani fiatal honfitársai, erdélyiek számára.

Csoma boldog lehetett, hogy adott szavát kevés, de keserves, tétlenségre kárhoztatott hónapjaival együtt tizennégy évi erőfeszítéssel, emberfeletti munkával beváltotta, s élete két

fő műve végre nyomtatásban napvilágot látott. A szótár és nyelvtan kinyomtatása után nemsokára, még 1834. február 6-án az Ázsiai Társaság tiszteleti tagjául választották, s a hírnév, mit oly soká és oly forrón óhajtott, végre nyomába szegődött. Ám még hírnév dolgában is önmegtagadó: elhárított minden más kitüntetést, mellyel a tudós világ neki kedveskedni kívánt; a „távoliak” közül csak a Magyar Tudós Társaság külső tagságát fogadta el. Igaz ugyan, hogy az 1833. XI. 15-én kelt döntést csak 1835-ben kapta kézhez.

A két könyv együtt több mint hatszáz negyedré-
t-oldalt foglal el; a szótár szavai olda-
lanként két hasámban sorakoz-
nak, a tibeti hagyományoktól
eltérő, ma már kissé nehézkes-
nek ható, de következetes betű-
rendben. A szócikkek rövidek,
zömük egy-egy sor, melyekből
hasábonként harmincegyné-
hány, oldalanként hatvanötnél
több ritkán fér el. A három és
félszáz oldalon így mintegy
huszonkétezer „szó”: tőszó, ösz-
szetétel, kifejezés és alakválto-
zat foglal helyet. A tibeti írású
címszó és angol jelentése között
helyenként rövidítés jelzi a szó
faját: *s(ubstantivum)*, *v(erbum)*,

adj(ectivum) stb. A közös kezdőelemű összetételek és kifejezések együvé tartozását a kezdőelem önálló címszavának kintebb kezdésével jelzi (a tibetit nálunk latin betűre, az angolt magyar nyelvre téve át), kb. így:

bžin, s. arc, arckifejezés, magatartás, viselkedés; arányosság.

bžin-gyi mdog, az arc színe.

bžin-mjes, szép vagy csinos arc.

bžin-mjes-čan, adj. széparcú.

bžin-mjes-ma, csinos arcú nő.

bžin-'jum-pa-dañ bčas-pa, kedves arckifejezésű.

bžin-'jum-pa-dañ bčas-pas,

kedves arckifejezéssel.

őžin-bzan, megszólításként:
barátom! uram! jóember!

Egy másik címszó-csoport
Csoma Sándornak a forró, déli
bengál fővárosban sem múló,
messzi, északi álmáról tanús-
kodik. Szükszavú néhány sora
mögött mennyi kín és mennyi
remény! Íme:

Yu-gur, jugur, nép Tibet és
Kína határán.

Yu-gur-yul, } a jugurok or-
Yu-ge-ra-yul } szága.

yu-gur-gyi skad, a jugur nyelv.

A messzikedvű, különös vándor
sohasem tudta meg, hogy

jugurjai nyelvében valóban élnek magyarral közös szók, olyanok, melyek később a gyötrelmes útú Khívát és Bokharát Csoma után második magyar-ként megjárta, béna lábú Vámbéry Ármint ihlették a magyarság török eredetének hirdetésére, s tüzelték őstörténeti vitáiban, elvesztett, de nem haszontalan ugor—török háborújában.

Csoma Sándor tibeti szótára és nyelvtana önálló gyűjtés, úttörő munka eredménye. A korai olasz hittérítők anyagát — Giorgi hasznost haszontalanul ötvöző alfabétumát kivéve — nem ismerte és nem is

ismerhette. Nem segíthették őt más, korábbi vagy korabeli európai könyvek sem, melyek lapjain Tibetről, nyelvről és írásairól, népéről és földjéről olvashatott volna — nemritkán félrevezető — tudósítást, hiszen a göttingeni Georgia Augusta gazdag könyvtárában még aligha gondolt Tibettel, a sziklás Ladak zord láma-zárdáiban meg nem jutott hozzá ilyen irodalomhoz. Egy húszezer szavas szótár összeállítása ma sem kis munka, pedig ma legtöbbször korábbi szótárak rostálásáról, kiegészítéséről, megfordításáról van szó. Csoma, ki tucatnyi nyelvet beszélt vagy

ismert a tibetivel kötött nehéz ismeretségéig, Tibet nyelvében egy számára teljesen idegen nyelvszerkezettel találkozott. A sino-tibeti nyelvközösség tibeto-birmán ágához tartozó nyelv szavai lényegében egyszótagúak, mint a kínaiban, de (mint ez utóbbi ősi állapotában) a tibeti sincs híján a szótagon (és egyben morfémán) belüli jelentés-módosító változásoknak sem, melyek kiterjedhetnek a szótag mindhárom lehetséges elemére, a szókezdőre, a magánhangzóra és a szóvégre. Ezek az elemek lehetnek összetettek; különösen bonyolult némely mássalhangzó-torlódásos

szókezdő, melynek két-három
h̄angjából hol ez, hol amaz, hol
mind részt vesz a jelentés-mó-
dosításban:

gton 'ad', *btañ* 'adott', *gton*
'adni fog', *thon* 'adj!'; *gčod*
'vág', *bčad* 'vágott', *gčad*
'vágni fog', *čhod* 'vágj!'; *'jin*
'tart', *(b)zun* 'tartott', *gzun*
'tart majd', *zun(s)* 'tarts!';
rñog 'kavar', *brñogs* 'kavart',
brñog 'kavarj!'.
'

A nehézségeket tetézte töb-
bek közt az írott szó és az élő
beszéd igen nagy eltérése: a
még az észak-kínaihoz hasonló
hangzású lhászai nyelvjárásnál

jóval konzervatívabb nyugat-tibeti beszéd is azonossá egyszerűsíthet. olyan szótagokat, melyeket a közel ezredéves „új” helyesírás mindmáig gondosan megkülönböztet. Csomának szüntelen-éberen kellett vigyáznia tibeti mestere, *Saṅs-rgyas phun-chogs* azaz Szangje-phuncog kiejtett és papírra rótt szavának különbségét, hogy a számára idegen világú lamaista szövegek írott betűjét, olvasott hangját és a hozzáfűzött eleven magyarázatot helyesen köthesse össze.

Hogy a kolostorokban töltött évek során (melyek számos más fontos tudományos ered-

ményt is hoztak), kézikönyvek, útmutatás, jórészt közvetítő nyelv és szinte szó szerint „pénz és taps nélkül” végzett szótárkészítő munkája milyen eredményes volt, lemérhető a szentpétervári akadémikusnak, Isaac Jacob Schmidtnak 1841-ben, Csoma könyve után hét évvel megjelent tibeti—német szótárán, mely 632 oldalon 26 és félezer tibeti szót közöl. E jeles holland orientalista az újabbkori európai mongol tanulmányok úttörője volt, ki a már akkor is gazdag Néva-parti mongol gyűjteményekben, Oroszország nyugat-európai ízlésű metropolisában forgatha-

tott tibeti—mongol szótárakat, s a már ismert — és első nekifutásra európainak a tibetinel jóval könnyebb — mongol nyelv (s nem utolsósorban a cári birodalom kalmük és burját alattvalói) segítségével, de mindeképpen Csoma nyomdokán, gyors biztonsággal értékesítette a kétnyelvű párhuzamos szövegek, szótárak tanulságait. A tibeti—szanszkrit párhuzamok tanulmányozásának fontosságát Csoma is jól látta, lehetőségei azonban, különösen kutatásai kezdetén, sokkal szerényebbek voltak, mint a világvárosi körülmények között dolgozó Schmidtnek. A herrnhuti Morva

Testvérek tudós hittérítője, H. A. Jaeschke, majd az indiai filológus Sarat Chandra Das századvégen kiadott szótára — a ma is leggyakrabban használt két tibeti—angol szógyűjtemény — is feldolgozta Csoma munkáját, de nem annyira, hogy az 1834-ben kiadott *Dictionary* ne tartalmazhatna még ma is olyan szót, melyet másutt hiába keresnénk.

Szótárát Csoma szótárnak nem nevezte, minden bizonnyal szerénységből, de nem abban a köznapi értelemben vett érzésből, melyet tudós embernél hamisnak érezve Vámbéry úgy megvetett; Csoma szerénysége

inkább a tudománynak szólt,
mint a tudós világnak. A hír-
névre szomjazó, makacsul ön-
érzetes, büszke székelly nagyon
jól ismerte műve árát, értékét:
évek szenvedését, elűzött álmo-
kat, útja kitérőit, de hatalmas,
mégis véges tudása határát és
a végtelen ismeretlenség von-
zását is. Íme a szótár angol
címlapjának magyar fordítása
(nevének nyelvjárásihosszúő-jét
itt még ő'-vel, nyelvtana cím-
lapján már ő-vel szedette):

„Kísérlet egy tibeti-angol szótárra.
Bandé Szangjephuncog
zanszkári tudós láma segítségével
készítette Kőrösi Csoma Sándor,
erdélyországi székelly—magyar,
mikor Kanamban, a Himálaja hegye

közt tartózkodott,
India és Tibet határvidékén,
1827-től 1830-ig.
Nyomattatott Calcuttában,
a Baptista Misszió Nyomdájában,
a Kőrúton, 1834-ben.”

Becsületessége — melyet ma-
napság sokan betegesnek tekin-
tenének, és melyet kortársai
sem mindig értettek —, meg-
kívánta, hogy a „bennszülött”
segítő nevét a sajátjával együtt,
sőt az előtt említse, s ne csak
előszóban, és ott sem szól arról,
hogy nyelvmesterét tisztességgel
fizette abból a szűkös ösztön-
díjból, melyet a brit indiai kor-
mánytól kapott és elfogadható-
nak ítélt. Az imént lefordított
angol címlapot tibeti nyelvű

előzi meg. Ezt Csoma talán azoknak a tibetieknek szánta, kik, mint remélte, az ő munkája nyomán kerülnek közelebb az európai műveltséghez. Így szól az itt latin betűre áttett tibeti szöveg és magyar fordítása:

Bod-skad-kyi miñ-gi mjad
|Zaṅs-dkar-gyi slob-dpon| rje
Saṅs-rgyas phun-chogs-kyis
|kun-las btus-pa daṅ| slob-gñer-
pa Ko-ro-ši Čo-ma Šān-dor-gyis
|bsgyurd-čin gtan-la phab-pa|
Yi-sus sku-bltams-pa-nas |lo stoṅ
brgyad-brgya so-bži-pa-la |čhos-
kyi sbyin-pa spel-ba'i phyir-du|
Kal-kud-ta-na |'Bab-tista mis-
si-'on-gyi par-khaṅ-du| par-du

bsgrub-pa'o. sarva maṅgalam|,

azaz

„Tibeti nyelvű szavak tára.

A Zanszkár-beli tanítómester,

Szangjephuncog úr

mindenünnen összegyűjtötte, és

tanítványa, Kőrösi Csoma Sándor

lefordítván elrendezte.

A Jézus testet öltése óta eltelt

ezernyolcszázharmincnegyedik évben,

a kegyes adomány gyarapítása végett

Calcuttában,

a Baptista Misszió Nyomdájában

nyomatott. Béke mindenknek.”

Ez a címlap a tibeti hagyományokat (tanítómester és tanítvány, kegyes, azaz a lamaista tannak kedves adomány) és az európai formát (időmegjelölés) egyesíti. Az angol helyesírást és nem az ejtést követi a bengál

főváros és a nyomda nevének írásában, s a fordítást jelentő szóban (*bsgyurd-č'in*) olyan archaikus alakot használ, melyre más források nyomán csak századunkban figyeltek föl a tibeti nyelv nyugati kutatói. Nem érdektelen egy pillantásra a tibeti címlap hátoldala sem, hol a tudományok lamaista patrónusához, Mañjuśrīhez, Buddhához és egyéb istenségekhez intéz fohászokat, többek közt ilyet:

"Mindent bíró, tökéletes békességű, nem teremtetett létező, tettek, sorsok vezérlője, tengeri felhőt kiterjesztő, tündöklő fénysugarú szív és mindenható gyémánt-lélek, fenségesek fensége, a magasztos áldása kísérjen!"

Utána nyelvtani rigmus:

„A tibeti nyelv külön-külön szavainak gyűjteménye — jelentéssel együtt rendben — *anglisi* [azaz angol] nyelvre lefordítva — következik [itt] gondos magyarázatokkal.”

— Ami a fohászokat illeti, olyanok azok, mint a klasszikus műveltségű literátorok ókori istenekhez szóló invokációi; aigha több ez, mint egy panteista tisztelgése munkája tárgya előtt.

A szótárt terjedelmes előszó vezeti be, egy eszméihez a megszállottságig hű, mégis meszsze látó, igaz emberségű férfi vallomása, mely az alkalomhoz illő hivatalosan hűvös hangon

hamar átüt. A szerző, ki harmadik személyben szól magáról, lerója háláját nemcsak az ügyét a messzi magasságból pártfogolt brit főkormányzóknak mint a brit kormány képviselőinek, de visszatekintve útja főbb állomásaira, elősorolja azok nevét, kik vándorlása, majd tanulmányai idején segítették: elébb a brit nemzet fiait, kik Iránban, Ladakban, Kasmírban és Indiában istápolták, nem feledkezik meg a lahori maharadzsát szolgáló két francia tisztről, egy Szíriában élő csehországi kereskedőről, annak Bagdadban dolgozó, valószínűleg szlovák megbízottjáról s egy bécsi emberről,

ki szintén Bagdadban segítette. A hosszú sort keleti útja első keleti — valójában afrikai — állomásával, Alexandriával zárja, hol egy tiroli kovács fogadta jó szívvel. A mély hála szavaiba ágyazza be a maga szellemi képmását és tudós hitvallását, de ezúttal sem mond le arról, hogy ismét elhatárolja magát a kémkedés gyanújától:

„A közönséget pedig értesíteni óhajtja a szerző az iránt, hogy ő nem küldöttje semmi kormánynak [mint Moorcroft volt] s politikai céljai nincsenek. Nem tartozik azon gazdag urak sorába, akik saját költségükön utaznak, élvezetkeresés végett

avagy kíváncsiságból [mint a róla felületesen író Huegel osztrák báró és a vállveregető francia Jacquemont], ő csupán egy szegény tanuló [„csupán”, de mély és helyes meggyőződéssel tudja, hogy mégis több, mint „azon urak”], a kinek óhajta volt látni Ázsiának különféle országait, az őskor [itt: rég-idők] annyi eseményének színpadát; megfigyelni a különféle népek szokásait [de kár, hogy nem írta le!] s megtanulni nyelvöket, azon reményben, hogy eredményének hasznát a világ egykoron majd be fogja látni. [A világ, és nem csak mindig büszkén vállalt kis nemzete,

a székelj.] Ilyen volt tehát azon férfi, a ki zarándokútjában mások kegyeitől függött.”

Az előszó további részében tibeti tanulmányairól beszél, elmondja, hogy Moorcroft ajánlatára fogott bele a tibeti nyelvbe, „azon reményben, hogy ez eszközül szolgál majd közvetlen tervének megvalósításában, nevezetesen a magyarok nyelve és eredete körüli kutatásában”. (Ezt a reményt vitte magával utolsó útjára is.) Világosan látja, hogy Tibet Indiának irodalmi tartománya, hogy a tibeti művek zöme ind eredetű, s hogy Tibet volt, legalább az elmúlt ezer évben, az indiai buddhista

műveltség belső-ázsiai közvetítője, s többek között ennek révén lett a tibeti nyelv a mongolok latinja.

Elsőként állapítja meg, hogy a tibeti források jelentősek az óind irodalom kutatásában, s „a tanult Európa e kedvenc tanulmányáért” lelkesedve ismét a magyar eredetre tekint: az általa alaposabban nemrég megismert szanszkritnak a magyarral párhuzamos, vélt és való szerkezeti egyezéseit „büszkén jelenti nemzetének”. Ezt a lelkes tévedését később, bengáliai vizsgálódásaiban nyilván maga is belátta, hiszen ha valóban föllelte volna ősei lábnyo-

mát az északind világban, mi-
nek tartott volna, már hava-
sodó fővel, a felhők fölé maga-
sodó tibeti óriáshegyek orszá-
gába?

A tibeti nyelvről szólva méltatja nyelvmestere műveltségét; szót ejt a nyelv társadalmi rétegeiről (a „finom nyelv” és a „közönséges beszédmód”), a szanszkrit–tibeti szótárak pontosságáról, a tibeti fordítók purizmusáról, a nyelv igen egyszerű szerkezetéről, a „helyes írás és helyes ejtés” különbségéről. Javaslatot tesz szótára későbbi bővítésére, különösen a szanszkrit párhuzamok terén, amennyiben több érdeklődés

mutatkozik az általa megkedvelt „buddhizmus iránt, mely annyi hasonlatosságot tanúsít a kereszténység igazi szelleméhez; és ha tán ösztön támad a keresztény és az európai műveltségnek” ázsiai terjesztésére. Itt is az etikus szól belőle inkább, mint a teológus.

Végül műve, „az első kísérlet” fogyatékoságaiért kér elnézést.

Nyelvtana egyszerűbb című, mint a szótár. Ebben is gondosan kimérte munkája határát: nem a tibeti nyelv grammatikája az, hanem *Egy tibeti nyelvtan angolul*. „Készítette a kormány pártfogásával és a

Bengál Ázsiai Társaság felügyeletével Kőrösi Csoma Sándor, székely—magyar Erdélyországból” és a többi, mint a szótár címlapján. A tibeti cím itt az angol hátlapján foglal helyet, s nyilván „a gyengébbek kedvéért”, angol fordítással együtt: Egy Vyākaraṇa avagy grammatikai mű a tibeti nyelvről”, alatta lamaista fohász és egy tibeti négysoros a nyelvtanról.

A rövid előszóban előbb a buddhizmus és annak tibeti könyvei tanulmányozására ösztökél, mondván, hogy a jelenkori buddhizmus ind eredetű, de Indiában jórészt elveszett iro-

dalma tudósít Ázsia s különösen az ősi India népeinek „erkölcse, viselete, véleménye, tudománya, tudományossága, tudatlansága, babonahite, reménye és félelme felől”. Fölfigyel arra, hogy a három nagy vallás, a kereszténység, az iszlám és a buddhizmus irodalmának rögzítése, kanonizálása mennyire fontos gondja volt elmúlt korok uralkodóinak, s úgy látja, hogy a kereszténység, „követve a szabadelvűség és a valódi tudomány elveit”, bölcsen fáradozik vetélytársai megismerésén. Itt helyesen jelöli meg az európai keletkutatás egyik forrását. A másikról, a gyarmatosításról ő,

az egykor kémnek tartott idegen, ki a későbbi támogatásért köteles hálát érzett az angol nemzet iránt, nem szólhatott.

A tibeti nyelv fő nehézségét a helyesírásban érzi, ezért nyelvtanában terjedelmesen és alaposan ismerteti az írásrendszert, és a szótagok fajtáit. „Remélem, hogy tartózkodásom ideje azon kietlen országban nem volt eredménytelen” — írja, miután büszke örömmel emlékeztet arra, hogy a hatalmas hegyláncok lakott szigeteit, a tibeti kolostorokat őelőtte tudós vagy utazó alig kereste föl, s alig gyanította idegen, miféle

írott kincseket őriz a fenségesen zord vidék.

Maga a nyelvtan nem egész négy ív, melyhez bőséges függelék és negyven táblányi írásminta járul. A nyelvtani részben, előszavához híven, tág teret szentel a tibeti írás, helyesírás kérdéseinek, és szót ejt az élő nyelvjárásokról is. Elsőként hoz létre következetes, betűhű átírást. Ez ma már, újabbaktól kiszorítva, nemigen használatos; angolos írásmódjában mellőzi a mellékjeleket, azonban emiatt néhány tibeti betű hangértékét többszörösen összetett latin betűkkel kellett rögzítenie. A kiej-

tésben és a nyelv más tartományokban vidékenként igen-igen eltérő élő beszédet csak mellékesen érinti, megjelölve, hogy egy szótag mássalhangzó-csoportjából mely hangok maradnak némák, pusztán írott emlékei egy ősbibb állapotnak; néhány jegyzete szól a kiejtendők változásairól, példáulul *spyan* 'szem', olvasd: *shan* vagy *chan*; *zla* 'hold', olvasd: *da*, de *spun-zla* 'testvér', olvasd *spun-la* stb. Az írás ismertetésénél ad helyet a kéziratok olvasásakor oly fontos, sajátos rövidítéseknek, mint *kuen* = *kun-mkhyen* 'minden-tudó' (a dalai láma egyik címe), *kuns* = *kun-las* 'mindenünnen',

meon = *me-lon* 'tükör', *rien* = *rin-čhen* 'kincs', *yiep* = *yi-ge-pa* 'írnok'.

A tibeti nyelv grammatikája külső, formai eszközökben nem igen gazdag. Az igei tövek egy részének szótagon belüli változásait Csoma mint rendhagyó alakokat írta le, s a kor máig is használatban levő, de tartalmában változó, régi műszavai és fogalmai segítségével szedte latinos rendbe a tibeti írott nyelv jelenségeit. A névszó és ige „örök”, de a tibetiben sokszor összeforró oszlopaira építve osztályozta a konkrét jelentést hordozó egyszótagú töveket követő módosító elemek, az

itt ragok, képzők, jelek szerepét betöltő, szintén egyszótagú „partikulák”, valamint a tő elejéhez vagy végéhez szorosan tapadó, egy-egy mássalhangzónyi módosítók, „prefixumok és szuffixumok” csapatát.

A nyelvtanban nem kis helyet foglalnak el a példatárak — melyekben szótárából idézve sorol elő például fontosabb igéket — és a „ragozási” táblázatok. Mondattana szűkszavúságában is elegendő útmutatás a kezdőnek. Az enyedi poétikai osztály egykori tanára nem feledkezik meg a klasszikus tibeti verstanról, megállapítva annak ma is érvényes fő törvényét, a

rímtelen sorok állandó szótag-számát.

A függelékekben az olvasó megismerkedhet a tibeti időszámítás bonyolult rendszerével, annak indiai és kínai párhuzamaival. A tizenkét állatjegy és az öt elem társításából kialakult, 60 esztendőnként ismétlődő korszak átszámításában a tibeti história európai kutatói hosszú ideig az úttörő Csoma időrendi táblázatait követték. Munkájának rangja tekintélye sokáig nem engedte észrevenni azt az egy-két évnyi hibát, mely Csoma számításába csúszott. A tibeti időszámítás szerint például a mi 1969.

esztendőnk színe sárga, neme nő, eleme a föld, állat-jegye pedig a madár, tehát röviden: föld-madár év, a XVI. számolt hatvanéves korszak 43., azaz — legalább is neve szerint — „nyugodalmas” éve.

Könyvének ebben a részében közöl s fordít le angolra tibeti szövegmutatványokat a lamaiszták „bibliájából” és nagy enciklopédiájából: idéz Sákjamuni Buddha legendáiból, köztük egy költeményt is, melyben a még világi életet élő ifjú festi le a feleségnek való erényes, szép leányt s kívánt tulajdonságait. (Vajon az asszonytalan vándor milyen rég eltemetett

emlékével rímelt a feleségkereső Sákja legenda-verse?) Itt adja közre a buddhista tan strófányi foglalatát, citál erkölcsi törvényt és bölcs mondásokat, elősorol „társalgási” mondatokat, melyek kolostori vesződségre, foglalatosságaira emlékeztetnek: „Kérem, hívjanak számomra egy tanult szerzetest, ki kérdéseimre válaszolni tud” vagy; „Íme egy arannyal és ezüsttel írott, de csonkakönyv”. A már említett időszámítási táblázatok után a tibeti ábécé több kalligrafikus alakját és az indiai lancia írást ismertető könyvomatós táblák zárják az első, európai nyelven közzé-

186

tett, tudományos tibeti nyelv-
tant.

A *Függelékek* néhány szemel-
vénye megjelent az *Ázsiai Ku-
tatások* (Asiatic Researches) cí-
mű évkönyvben és a Bengál
Ázsiai Társaság folyóiratában
(*Journal of the Asiatic Society
of Bengal*), melyeknek — az
utóbbinak alapítási évétől,
1832-től — Csoma Sándor mun-
katársa volt. Rövidebb tanul-
mányai, cikkei sorát a Bengál
Ázsiai Társaság folyóiratában
az a közlemény nyitotta meg,
melyben egy, Európában a
XVIII. század óta ismeretes,
de megfejtetlen tibeti szöveg
korábbi „fordításai” felett ara-

tott teljes győzelmet Csoma értelmezése (Wilson kommentárjával). Ezzel együtt életében tizenöt cikke jelent meg a tibeti irodalom, történelem, földrajz, vallástörténet és lamaista tudományok ismertetése köréből. Közülük legfontosabb a lamaista kánonnak, a *Kandzsumnak* és *Tandzsumnak* tartalmi leírása (melyet a századvégen kibővítve újra kiadott a francia Léon Feer), a tibeti orvostudomány bemutatása és a Buddha-legendák ismertetése (ez nemrég Indiában ért meg egy újabb kiadást).

Halála után egy évtizeddel bocsátották ki a *Bölcs mondá-*

sok kincsestára című, XIII. századi verses tibeti aforizmagyűjtemény kivonatos fordítását (halálának tanúja, A. Campbell közreműködésével), és csak 1910-ben, E. Denison Ross gondozásában egy tibeti—szanszkrit szótár feldolgozását.

Mind e munkái, mint maga is világosan látta, az egyetemes emberi műveltség számára nyitottak meg egy új területet, s lettek alapjává és ösztönzőjévé a tibeti tárgyú társadalomtudományoknak. Nyelvtana függetelékében nem minden elégtétel nélkül idézhette kedves tibeti könyveiből, hogy „Országában tisztelik a királyt, de a tudóst

mindenütt tisztelik". És valóban úgy, ahogy a Szaszkjá pandita szerkesztette *Bölcs mondások kincsesládájának* Csoma által fordított szemelvényeiben olvashatjuk:

„Országában nagy úr a király,
ám tisztelt, bárhol jár, a derék.
Míg csak egy nap dísz a virág,
mindig szép a drágakő fejkéj”

— a hírnév és tisztelet végre utolérte sebesen múltó éveit, nemcsak „egy nap díszül” s nemcsak hazájában, hiszen hama bárhol a világon tudósok tibeti szavakat faggatnak, a tibeti históriát, földrajzot, vallástörténetet, nyelvet kutatnak, ismerik és becsülik úttörő érde-

meit. Ráillik Szaszakja pandita
másik két mondása is:

„Vízzel a tengert meg nem töltöd,
kincssel a kincstár meg nem elégszik,
gyönyör gyönyört kíván szünetlen,
s nem rest a bölcs bölcs szót hallani.”

„Habár holnap halnod kellene,
bölcsséget akkor is tanulj!
Most ha nem is élhetnél vele,
hasznát látod újabb létedben.”

Kevés év és hosszú út állt
előtte, mikor a calcuttai társaság
könyvtárának tibeti munkáival
végzett. A *Tandzsurból*
idézte az emberi szellem hal-
hatatlanságát festő négysorost:

„Kardtól ketté nem hasad,
tűzben el nem enyészik,
víztől el nem rothadó,
szél hiába szikkasztja”,

és bizton hitte, hogy ötvenegy
éve ellenére, ereje töretlen.
Nélkülözhető aranyait — többet,
ahányat a hazától kapott,
— visszaszármaztatta a hazába,
Nagy-Enyedre, Kőrösre, Kéz-
divásárhelyre s a Magyar Tudós
Társaságnak, majd engedélyt
kért, hogy Calcuttát elhagyva,
három évig Brit-India nyelv-
veit s a szanszkritot tanulmá-
nyozhassa. J. Prinsephez írt
levelében még 1835-ben ígéri,
hogy Európával csak latin nyelv-
ven és nyitott levélben fog
érintkezni, még hazájával is,
nehogy *megint* kémnek nézzék.
Egy angol és egy perzsa nyelvű
útlevelet kér, az utóbbit Molla

Eszkander Csoma az-Mulk-i-Rúm, azaz „Rúm országából (Európából) való Csoma Sándor írástudó” névre. Kérését Prinsep továbbította, s Csoma akarata ellenére javasolta anyagi támogatását. Mind ezt, mind az útleveleket engedélyezték, de ő csak az utóbbiakat vette át, és embereivel csónakon hamarosan el is indult északra, föl a Hugli folyón.

1836. január 20-án az észak-bengáliei Maldából ír Prinsepnek: a hideg északi szélről, csónakos emberei szorgalmáról, bérükről és jutalmazásukról, szikkimi utazása tervéről. Márciusban Szikkim határában jár,

onnan küld levelet Prinsepnek: Szikkimet, Nepált és „más bércki vidékeket” a bizonytalan eredmény és a veszélyek miatt most mégsem keresi fel; Patnába utazna csónakon, a szanszkritot és az újind nyelvjárásokat fogja vizsgálni. „Czélom egyedül nyelvészeti kutatások, tartózkodni fogok minden statisztikai, politikai, sőt földtani [= földrajzi] adatok gyűjtésétől” — írja, talán a kanumi meteorológiai megfigyelésekre és hasonló kérésekre emlékezve. „Hogy ha még élek és szerencsésen visszatérek Calcuttába, remélem, hogy alkalmam leszen közölni Önnel tanulmányaim és

indiai utazásaim eredményét.” Anyagiakban elutasító megint: pénze elég (annak zömét is Calcuttában hagyta), s ha munkája a kormánynak haszontalannak bizonyul, a vándorlása idején Calcuttában gyűlő kormány-pénzeket a Társaságnak ajánlja. Ritkán fog írni, de kéri utánaküldeni „a netán hazájából érkezett leveleket”.

Háromhavi dzsalpaiguri időzés után — mely „nem volt ínyére”, ahogy Duka fordítja Lloyd ezredes írását —, Csoma visszatért Titaljába, ahol „egy közönséges bennszülött kunyhójában”, „egy nyomorúságos hajlékban” lakott, le-

mondva az ezredes házáról a helyiek bizalma kedvéért. Szolgájának Csoma három-négy rúpiát adott havonként, de magára sem költött többet négy-nél. Tanult szanszkritot, maharatta és bengáli nyelvet, velük időzött 1837 novemberéig.

„Hogy ha még élek...” — írta Prinsepnek, de mire 1837 végén visszatért a bengál fővárosba, Prinsep már halott volt. Csoma ezután 1842-ig, utolsó útjáig az Ázsiai Társaság könyvtárosaként dolgozott. Ott is élt a társaság székházának egy cellaszerű szobájában, hol J. Malannak, a társaság akkori titkárának tibeti órákat adott

— pénzt nem fogadott el érte
—, s honnan Malan hiába hívta
házába az „utazásaiban meg-
barnult” és „kissé különös kül-
sejű” embert, kinek közönséges,
indiai kék pamutszövet vattás-
kabát, színes mellény, világos-
barna nadrág, pamutharisnya
és cipő volt viselete; ünneplő-
ben Malan sosem látta.

Tibeti és más kéziratok, köny-
vek halmaza közt találta őt
„remetelakában” az Indiát járt
„pesti festész”, Schoefft Ágos-
ton is, ki „nálánál szokatla-
nabb embert soha nem látott”.
Schoefft, Csoma Sándor egyet-
len „élet utáni” arcképének
alkotója szerint az „úgy szólván

tömlöcféle életű” idős székely „nagy kedvre derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett”. Ha a magyarok eredetéről szólt, a beszélgetés sokszor éjszakába nyúlt. Tőle tudjuk, hogy Csoma akkor még tíz évet szánt volna életéből Ázsiára.

Még abban az esztendőben, életének utolsó évében újra elhagyta Calcuttát, ott sok szeretett tibeti könyvét Malannál. Ismét északnak fordult, hogy Ázsia szívében kövesse régi célját. Az Ázsiai Társaság újabb titkárának, Torrensnak levélben jelzi utazási szándékát, kéri ügyei gondviselését. Halála ese-

tére anyagi javait, könyveit és más tárgyait a társaságnak ajánlja. Március 24-én ért Dardsilingbe, Szikkim határára. Mögötte többhetes vízi és száraz-földi út s valószínű egy, a Terai mocsárvidéken töltött végzetes, váltólázt hozó éjszaka. Útjának és életének erről az utolsó szakaszáról már csak régi ismerőse, Campbell brit kormányügynök jelentése tudósít. Csoma Szikkimbe, majd onnan Lhaszába kívánt utazni, de még a szikkimi uralkodó válasza előtt, április 6-án ágynak döntötte a láz. Betegségében lelkesen beszélt kedves tanulmányairól, Tibetről, a magya-

rok őseiről, a jugarok országáról látogatójának, Campbellnek, ki napokig hasztalan próbálta rávenni hathatós orvosság bevételeire. A régi ismerős csodálkozással vette észre, hogy a remete életű tudós „mennyre érzékeny volt a világ helyeslő tapsaira, munkálkodása és szenvedéseinek jutalmául”, s hogy a zárkózott, különös férfi, közel tudva a halált, most szokatlan bőbeszédűséggel kitérult előtte. Ez volt utolsó üzenete a világnak. Aztán a láz összekuszálta szavait, nem segített már a későn bevett orvosság, és 59. évének első hónapjában, 1842. április 11-én kora reggel, „pa-

naszszó és küzdelem nélkül” aludt el örökre. Kék öltönyét lepcsza szolgája kapta, egyéb ingóságairól („néhány főző-edény”, melyekben kedvelt tibeti teáját főzte), pénzéről és négy ládáról Campbell írt pontos listát. A ládákból lelt holmik: íróeszközök, kevés orvosság, egy kis tükör, térképek és könyvtárnyi könyv (nyelvtanok, szótárak, bibliák, tudományos kiadványok, tizenhárom kötet görög és latin klasszikus, Dickens *Pickwick clubja*, indiai szépirodalom, mindez az említetteken kívül angol, német, francia, orosz, holland, szanszkrit, bengáli, tibeti és

török nyelven vagy nyelv-
ről).

A vándort ott temették el,
Dardzsilingben. Zömök, nyole-
élú oszlopon, fehér márványba
írt betűkkel hirdeti angol nyelvű
sírfelirata:

„Kőrösi Csoma Sándor
Magyarország szülötte,
ki filológiai kutatások végett
Keletre jött,
és évek során, melyeket oly nélkülözések
között töltött,
minőket ember ritkán szenvedett,
a tudományért való fáradhatatlan
munkával
készített szótárt és nyelvtant a tibeti
nyelvről,
ezek legszebb s igaz emlékei...”

Sírhátára Tibet örök hóval fe-
dett hegyóriásai tekintenek, szá-
mára már soha el nem érhető

messzeségből. Hazájának fényes
ősöket keresett, s lett maga
egyik fényes őse a magyar és
az egyetemes tudománynak,
olyan ős, kiben szerencsésen
találkozott haza és emberiség
érdeke. Élete a megismerés
bonyolult útját példázza, ne-
mes becsvágya, törhetetlen aka-
rata, hősi példája erőt ad bol-
dogtalanul is boldog mindenki-
nek, kinek szívét és értelmét
embersége, szűkebb s tágabb
hazája, népe és az emberi világ
szeretete közel vagy messzi is-
meretlent fürkészní sarkall, s
kit naggyá lenni vágya emelt
fővel, önként szolgálni ösztö-
kél.

Befejezésül még néhány sor
Csoma Sándorról, Széchenyi Ist-
vánnak róla szóló szavaiba
fűzve:

*Egy szegény árva magyar, pénz és
taps nélkül,*

szegény, mint népe volt, de
kincse férfihit, vasakarat,
árva, szülei rég elholtak
voltak, de ő magakereste
magányában is „édesen em-
lékezett nemzetére”,

pénz nélkül? bizony nem
tartozott ő „azon urak közé”,
de aranyait, hacsak tehette,
küldte haza, vissza,

Erdélybe és Magyarországra;
míg magára alig költött,

embereit becsülettel megfizette, s ingyen tanított, taps nélkül? sokáig igen, de a világ tapsaira érzékeny volt, kívánta, kereste, és futott előle,

de elszánt kitartó hazafiságtul lelkesítve,

„hadd lássa a világ, hogy az ázsiai tudományosság kútfejei megnyitására mi is tettünk valamit” — írta Enyedre, s a szava tett volt, „nem olcsó fitogtatás”,

Kőrösi Osoma Sándor —

Szkander bég, a „rúmi molla”, az ékezetlen angol írásban is küzdött szülőfaluja, Kőrös ékezetéért,

még nyelvjárási hosszú ő-
jéért is,

bölcsőjét kereste a Magyaroknak

„meg nem találta” — sóhaj-
tottak csalódott rajongók,
de útján addig rejtett kincs-
hez nyitott utat az egész
világnak,

*és végre összeroskadt fáradalmai
alatt.*

Láz törte össze; fáradalmak
vele még nem bírtak.

*Távul a hazátul alussza örök
álmát,*

*de él minden jobb magyarnak
lelkében.*

BIBLIOGRÁFIA

Kőrösi Csoma Sándor művei

- Csoma de Kőrös, A.: *Essay towards a dictionary, Tibetan and English*. Calcutta, 1834.
- Csoma de Kőrös, A.: *A grammar of the Tibetan language in English*. Calcutta, 1834.
- Csoma de Kőrös, A.: *Subhashita Ratna Nidhi: Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal*. XXIV, XXV, Calcutta, 1855, 1856. (A. Campbell gondozásában) és újra: *JRASB* VII, 1911.
- Csoma de Kőrös, A.: *Mahāvvyutpatti: Royal Asiatic Society of Bengal. Memoirs*, 4, pts. 1—2, Calcutta, 1910., 1916. (Sir Denison Ross és Satis Chandra Vidyābhūṣana gondozásában), pt. 3, 1944 (Durga Charan Chatterjee gondozásában).
- Csoma Kőrösi, A.: *The life and teaching, of Buddha*. W. W. Hunter előszavával Calcutta, 1957.

Kőrösi Csoma Sándor: *Ázsiai levelek és más írások*. Vál., bev., jegyzeteket írta Heller János. Bp., 1949.

*A Kőrösi Csoma Sándorral foglalkozó
szakirodalom*

BAKTAY ERVIN: Kőrösi Csoma Sándor. Bp., 1962.

DEBRECZY SÁNDOR: Kőrösi Csoma Sándor csodálatos élete, Sft. Gheorghe, 1938.

DUKA TIVADAR: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp., 1885.

DUKA, TH.: The life and works of Alexander Csoma de Kőrös London, 1885.

FEER, LÉON: Analyse du Kandjour, recueil des livres sacrés du Tibet, par Alexandre Csoma de Kőrös. Traduit de l'anglais et augmenté de diverses additions et remarques par. *Musée Guimet*. Annales, 2, Paris, 1881.

FRANCKE, A. H.: Die Fragen des Alexander: Ungarische Jahrbücher VIII. Berlin, 1928.

LAIRD, M. A.: The contribution of the Serampore missionaries to education

- in Bengal. 1793—1837: *BSOAS* XXXI, London, 1960.
- LIGETI LAJOS: A jugarok földje. Magyar Nyelv XXVII, 1931.
- LIGETI, L.: Ouvrages tibétains rédigés à l'usage de Csoma: T'oung Pao. XXX, Leyden, 1933.
- LIGETI LAJOS: Kőrösi Csoma Sándor emlékezete: Kőrösi Csoma Archívum, Bp. 1941.
- NAGY, L. J.: Tibetan books and manuscripts of Alexander Csoma de Kőrös in the Library of the Hungarian Academy of Sciences: *Analecta Orientalia*. (BOH V), Bp., 1942.
- NÉMETH GYULA: Kőrösi Csoma Sándor célja, Bp., 1935.
- ROSS, E. DENISON: Kőrösi Csoma Sándor: Kőrösi Csoma Archívum II, 1930.
- SCHMIDT JÓZSEF: Kőrösi Csoma Sándor: Kőrösi Csoma Archívum I, 1935.
- SIMON, WALTER: Tibetan lexicography and etymological research: *Transactions of the Philological Society*. London, 1964.
- STEIN AURÉL: Duka Tivadar emlékezete, Bp., 1913.
- SZILÁGYI FERENC: Kőrösi Csoma Sándor

hazai útja: Kőrösi Csoma Kiskönyvtár
1. Bp., 1966. vő. Bethlenfalvy Géza:
Acta Orient. Hung. XIX, 1966, 376—
377.

Ujfalvy Sándor emlékiratai, Gyalui Farkas
kiadása, Kolozsvár. 1941.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Tipográfia; borító, kötéstervezés:

Komlosán György

Műszaki szerkesztő: Budai Anikó

Ak 1075 k 7074

70/69333. Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György